

דפי גניזה מחיבור משיחיי-מיסטי על גירושי ספרד ופורטוגאל

מאת ישעיה תשבי

לזכר קדושים
אבי מורי ואמי מורתי
ר' נפתלי צבי גיטל שוורץ
סבי ר' משה אלימלך שוורץ
אחי אברהם ובני-ביתו
חללי השואה הנאצית
הונגריה-אושוויץ תש"ד

השריד הקטוע בן שישה דפים מחיבור בלתי-ידוע, שאני בא להציגו כאן ולהכניסו באוצר המקורות על גירושי ספרד ופורטוגאל, נודמן לידי בשנת תשט"ז, לפני עשרים ושבע שנים, תוך כדי עיוני בכתבים שבאחד מתיקי הגניזה בקמברידג'. ציון הקטע באוסף הוא TS K 22/12. הכתיבה, בלי ספק אוטוגרפית, דהויה ושחוקה כל-כך עד שבדפים, כמות שהם, ניתנים לקריאה רק קטעי פסוקים ורסיסי מלים. כמה דברים שנקלטו בעיני עוררו בי עניין רב, ולפי עצת הספרנים בקמברידג' ביקשתי להכין בשבילי תצלומי הדפים באולטרה-סגול. הפאקסימיליות יתפרסמו בשלימותן בסוף המאמר, בצדו של הטכסט המפוענח¹. לאור התצלומים הללו, שאף הם קלושים ומעומעמים, הצלחתי לפענח את השריד ברובו הגדול ולהשלים את החסר מדעתי במקומות רבים, והריני מציגו לעיני הקוראים בנוסח שהתקנתי כמידת יכולתי. אכן, בכל מאמצי הממושכים לא עלה בידי להוציא לאור טכסט שלם ומושלם, ונשארו סתומות בעטיים של חיסורים וקריאה מפקפקת; את אלה ציינתי במקומם בסימנים מתאימים.

על-פי הדפים המונחים לפנינו אי-אפשר לקבוע אפילו בקירוב מה היה היקפו של החיבור האבוד, אבל יש יסוד להניח שהיה רחב במידה מרובה מן הדפים שמצאתי, ומי יתן

1 תודתי העמוקה נתונה להנהלת הספרייה באוניברסיטת קמברידג' ולעובדיה על סיועם האדיב בעת ביקורי שם, ועל הכנת התצלום המיוחד בשבילי לשם חקירת הטכסט ופרסומו. תודתי נתונה גם למכון לתצלומי כתבי-יד עבריים בספרייה הלאומית בירושלים ולסגל עובדיו שרוב כתיב-היד שהשתמשתי בהם קראתי שם. הרציתי בקיצור על נושא המאמר הזה בקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, שנערך בירושלים בקיץ תשמ"א. בהרצאתי דנתי בעיקר בענייני הפרק השני של מחקרי. את נוסח ההרצאה פרסמתי בשינויים קלים בעיתון דבר, במוסף משא, בשני חלקים: (א) 'ידעיות חדשות על מאורעות ותהליכים היסטוריים בגירושי ספרד ופורטוגאל' (ערב ראש השנה תשמ"ג — 17.9.1982); (ב) 'פתח להערכה מחודשת של גירוש פורטוגאל ותוצאותיו' (ערב שבת שובה תשמ"ג — 24.9.1982).

ונזכה שפרסום התצלומים יביא לגילויים של שרידים נוספים, באוספים של קטעי הגניזה המפוזרים בעולם. אולם על אף חלקיותו ומצבו הפגום של הקטע היוצא כאן לאור, נראה לי שיש בו כדי לשקף בקווי־יסוד את מהות החיבור כולו מבחינת צורתו ותוכנו. חשיבות יתירה נודעת לו בהיותו עד עתה שריד יחיד מיצירה היסטוריוגרפית, וביתר דיוק: היסטוריוסופית, שנכתבה בידי חכם בעל ניסיון, מדור גירושי ספרד ופורטוגאל, ועוסקת רובה ככולה בגזירות ובשמדות בסוף המאה ה־10 ובתוצאותיהם.²

א. טיב החיבור ודמות המחבר

1

החיבור נכתב במצרים במחצית השנייה של שנת רס"א, אחרי פרשות צו ושמיני (אדר שני)³. המחבר עסק בכתיבתו זמן קצר לאחר שהגיע למצרים ועמד להמשיך בדרכו

2 המקורות היהודיים המוסמכים והחשובים ביותר להכרת המאורעות והתגובות עליהם הם דברי חכמים מכני הדור, ששילבו בספריהם ידיעות והערכות מסוגים שונים. בנוגע לספרד האוצר העשיר ביותר נמצא בספרי ר' יצחק אברבנאל, ואילו לגבי פורטוגאל הדוברים הראשיים הם ספרי ר' אברהם סבע. נוסף לעדויות ולהערכות, המשולבות בספרים שונים, נשתמרו ידיעות חשובות ברשימות כרוניסטיות קצרות, בחלקן מעורבות ובלתי־מדויקות, וכן בקינות ובאיגרות וכיוצא בהן. חכמים רבים מאנשי הדור ידעו הרבה מניסיונם האישי ומסיפוריהם של עדי ראייה ושמיצה, אבל גזרו על עצמם שתיקה או מיעטו בדיבור. אציין לדוגמה שני אישים מעניינים שהיו הוגים ומורים בעלי מעמד גבוה בספרד ובפורטוגאל קודם הגירוש, ואף הוציאו מידיהם יצירות חשובות במקומות מושבם במאה ה־10. ר' אברהם זכות, גדול ההיסטוריוגרפים היהודיים ויודעי העתים באיצטגנינות בתקופת הגירוש, הסתפק במסירת ידיעות מעטות, בקיצור תמציתי. בראש התיאור החטוף של זוועות פורטוגאל, שראה אותן מקרוב והתנסה בהן במשך שנים, כתב בנעימה מאופקת: 'ויכלה הזמן ולא יכלה מלספור דברי פורטוגאל' (ספר יוחסין השלם, מהדורת צבי פילפאוסקי, לונדון ואדינבורג תר"ז, עמ' 227 [להלן: זכות, יוחסין]). זוהי הצהרה ברורה, המציינת כי זכות נמנע במכוון מתיאור ההתרחשויות במפורט, והידיעות שרשם אינן אלא מעט מזער. ר' יעקב אבן חביב, שבפעילותו הרבנית בסאלוניקי גילה עניין רב בגורל האנוסים, עבר בכתיבתו בשתיקה גמורה כמעט על המאורעות הקונקרטיים, ובייחוד על ניסיונותיו האישיים בארצות מוצאו בעבר הקרוב.

החוקרים הניחו בצדק, שהמאורעות הגורליים תוארו והוסברו בחיבורים מיוחדים, אבל רק מציאותם של שני כתבים אוטוביוגרפיים שנעלמו מתועדת בידיעות מפורשות. האחד נכתב בידי ר' אברהם בן אליעזר הלוי, שלפי דברי חכמים שקראו בו, 'סיפר מגרושיו וקצת גירושי ספרד'. עיין כתר תורה לר' שמואל די אבילה, אמשטרדם תפ"ה, הקדמה, א ע"ב; כרם חמר לר' אברהם אנקאוה, ב, ליוורנו תרל"א, סימן קכ"ז, כב ע"ד. על החיבור השני העיד מחברו, ר' יוסף גרסון, תוך כדי דיבור על סבלות המגורשים, בהקדמה לספרו בן פורת יוסף (כתב־יד הספרייה הבריטית Or. 10726), ציין (22): 'כמו שכתבתי בארוכה בקונטרס אחד'. שני החכמים האלה היו גולי ספרד שעברו בדרך הייסורים של פורטוגאל, בדומה לדרכו של בעל 'דפי גניזה', ואודקק לכתביהם ולדעותיהם מבחינה עניינית. (עיין להלן, הערה 89, וסמך להערה 95 ואילך). במאמרו של ח"ה בן ששון, 'דור גולי ספרד על עצמו' (ציון, כו [תשכ"א], עמ' 23–64), הוצגו והוכחו בהיקף רחב השתקפות המאורעות ותוצאותיהם בספריהם של חכמי הדור. וראה סקירתו של י"ה הקר על המקורות המצויים והמבוקשים, במאמרו 'כרוניקות חדשות על גירוש היהודים מספרד, סיבותיו ותוצאותיו', ציון, מד (תשל"ט; ספר זכרון ל' בער), עמ' 201–205 [להלן: הקר, כרוניקות].

3 שנת הכתיבה צוינה בגימטריאות. וב: 'עתה בחדש מרחשון משנה הזאת ב"ד רמ"ה [רס"א]'. שם נאמר

לירושלים⁴. כנראה בא מפּיס או ממקום אחר בצפון-אפריקה, שהועבר שמה מליסבון בשנת רנ"ח, ברשיון המלך מנואל, בקבוצה של יהודים, ששוחררו לאחר שעמדו בניסיון בגזירות רנ"ז-רנ"ח ולא המירו את דתם. ואולי בהתחלת מסעו לארץ-ישראל, שלוש שנים לאחר יציאתו מפורטוגאל, כבר ישב מחוץ לצפון-אפריקה.

צרות היהודים והאנוסים בספרד ובפורטוגאל בסוף המאה הט"ו, במהלך הרדיפות והגירושים, עוברות כחוט השני ב'דפי גניזה'. אך אין זה חיבור כרוניסטי, המכוון לתאר את גורלה של יהדות ספרד ופורטוגאל בתקופת שקיעתה ולמסור ידיעות לבני הדור ולדורות, אלא יצירה של תעמולה משיחית לקראת הגאולה הקרובה, שהיסודות הראשיים לקביעת מועדיה ושלביה הם חזיונות נבואיים וחישובי גימטריאות של המחבר. לפיכך אין המאורעות מובאים כסדר התרחשותם, אלא הם מוצגים לסירוגין ללא מוקדם ומאוחר, בהקשרים אסוציאטיביים ודרשניים.

לשונו העברית עילגת ומשובשת. בחלק גדול מן השיבושים ניכרים סממנים של תצורות השפה הספרדית והפורטוגאלית. הַנְרוּיֹת הלשוניות בולטות במיוחד בתחביר ובאופני השימוש של מלות הגוף ומלות היחס. הנה קצת דוגמאות: 'מיתת בן הזה המלך ספרד... מפלת אשתו מההוא בנו בן מהאפע[ה]... נתתי כשם יי' [?] לו למלך ההם הבשורות ועל סבתם שממליכים אותו...' (1ב); 'זה משרמו לנו הנקודות... אלו הנשיאים לא בא שום מהם בארץ... סודות מהצרות הגליות...' (3ב); 'הם היו משעשו את העגל... ששום מיהודים רשעים נתקבצו עמו...' (4א); 'ואבן זאת היא עתיד להיות עתה ב"ה בזמן הזה עליהם על מה שהיה על סבת ששמתי רגלי להלך בדרך ירושלם... כי ראיתי כי אם אני יצאתי בההיא פרש' לבא לדרך כי אז ראוי[ני] הני[ות] עשוי זאת...' (5א); 'ועתה מן הראוי כי בתוך שנה זאת היהודים לא להיות עוד באונ[מות] כל מלכות אדום... לפי כי מאחר שיראו אדום הע"ז שלהם רע גדול משנ[מי]ם...' (6א). סבורני, שבלשנים ימצאו עניין בבדיקת המקום הלשוני והסגנוני בדפים אלו.

ברם, על אף הליקויים הצורמים בדרכי התבטאותו של המחבר מצויים בדבריו גילויים סגנוניים מפליאים, הבאים ללמד ששבילי השפה העברית היו נהירים לו. לפרקים הצליח להשתחרר מהשפעת השפה הלועזית, שבוודאי היתה שגורה בפיו ובֶּעֱטו, ועלה בידו לצקת את מחשבותיו בדפוס־לשון עבריים בצורה מרשימה ובניסוחים מקוריים. תופעה זו בולטת ביותר בשימושו הווירטואוזי התכוף במקראות לחישובי גימטריאות מפתיעות ומסובכות, שעד כמה שידיעתי מגעת, הרי רובן ככולן המצאותיו הסגוליות. אולם גם במקום שאנו מוצאים את מיומנותו בשימוש הלשון העברית מזדקרים קשריו האמיצים עם התרבות

קודם שהוא שוהה במצרים, ובהמשך נזכרות פרשות צו ושמיני בלשון עבר. 6א: 'עד יפוח היו"ם [ס"א] ר"ל לשנה זאת'.

4 בענייני יציאתו מליסבון לפיס ותוכניתו ללכת ממצרים לירושלים, וכן בשאר דברים הנזכרים בפרק זה או בפרקים אחרים ללא סימוכין, ארחיב את הדיבור ביתר פירוט בהמשך הדיון.

הנוצרית, שגדל בסביבתה וינק מתוכה. אפילו בבואו לקטרג על תרבות זו ולבזותה ניכרים סימניה בדבריו. סימן מובהק נתון בתופעה ספרותית בלתי-מצויה: חישובי גימטריאות בכתבי-הקודש על-פי מניין הנוצרים. אף כמה בשורות לעתיד לבוא מבוססות על חישובים כאלה. בחיבורים ובתעודות שנכתבו בספרד ובאיטליה מצויים ציוני מועדים בערבוב תאריכים יהודיים ונוצריים, שנה מכאן ויום וחודש מכאן, אבל ביאורי כתובים על סמך שנת הולדתו של ישו מהווים דרך פרשנית מיוחדת במינה⁵. יתירה מזו: בעל 'דפי גניזה' מצא בתורה, בהנחיית קול קורא ממרום, אישור כללי לשיטתו החריגה בגילוי נסתרות. לאחר שהצהיר (24): 'וג'כ מצאתי בפסוק [דברים לב לד] ה'א הו'א כמ'ס עמד'י תתור'ם באצרות'י, אלף תנ'ג בגמ' [שנת כיבוש קושטא על-ידי התורכים למניין הנוצרים] בכל הפסוק חוץ מתיבת ב' באוצרותי מהשמוש', כתב:

ואותי נאמ' ליל אחד: ועל פיהם יהיה כל ריב וכל נגע [דברים כא ה], ר"ל על מנינם יהיה כל ריב וכל נגע ועליו הש"י מביא להם במנינם מפלתם⁶, כי סמך [דברים לב לה] לי נקם ושלם לעת תמוט רגלם כי קרוב יום אידם וחש עתדות למו, רמז ל[נו] מפלת כוסתנטינא בהוא שנה.

לאמיתו של דבר לא צמצם המחבר חישובי גימטריאות לפי הלוח הנוצרי בנבואות פורענות על הגויים, אלא שילב את מניינם גם בהגדת עתידות טובות ורעות לישראל⁷. הפסוקים הנדרשים מרובים ומגוונים. בחלקם מובאים שלא כצורתם, וככל הנראה מקצתם בטעות ומקצתם בשינויים מכוונים. המקורות הכתובים מקראיים מועטים ודלים: מאמרים אחדים, קצרים ושגורים, מספרות חז"ל; שני אזכורים של ספר הזוהר (21). חכם אחד מתקופת ימי-הביניים, מהר"ם מרוטנבורג, נזכר בציון שמו, כמקור לגימטריה אנטי-נוצרית: 'אלהי נכר הארץ' כמניין 'ישו ומרים' (4). גימטריה זו נמצאת במקורות ספרותיים מלפני זמנו של החכם הנזכר⁸. ייחוסה למהר"ם מרוטנבורג מובא כשמועה בעל-פה, בציון: 'שאמרו לי חכמים גדולים ורבים'. נמצא שבקטע כולו אין זכר ליצירה ספרותית לא תנ"כית, חוץ משני רמזים לספר הזוהר.

5 אכן, ר' אברהם זכות השתמש בגימטריה לפי מניין הנוצרים כרמז מקראי לכיבוש קושטא. יוחסין, עמ' 266: 'זהיא [שנת ר"ג] שנת אלף ותנ"ג לנוצרים, והסי' בפסוק [איכה ד כא] שיש' ושמה' בת אדום [בגימטריה תנ"ג]. אך אין להשוות רמז יוצא-דופן, שאולי גם בכתבים אחרים נמצא כדוגמתו, לשימוש התדיר של בעל 'דפי גניזה' בגימטריאות מסוג זה.

6 הסבת 'על פיהם' למניין הנוצרים מוזר מאוד, שכן בתחילת הפסוק נאמר: 'ונגשו הכהנים בני לוי כי הם בחר ה' אלהיך לשרתו ולברך בשם ה''. סירוס הכתובים אפילו עד כדי היפוכו של הפשט נהוג בדרושים, אבל גם לנוכח הלוליינות הדרשנית המצויה הפליג בעל 'דפי גניזה' יתר על המידה באקטואליזציה, כאן ובביאורים אחרים.

7 הנה מראי-מקום לגימטריאות לפי הלוח הנוצרי: 1א, 2ב, 3ב, 4ב (שני חישובים), 5א, 5ב (שני חישובים).

8 אדון בגימטריה זו בפרק ד'.

2

כל הידיעות האוטוביוגרפיות המפורשות מלפני הגירושים מכוונות לפורטוגאל. אך סימנים ברורים מורים, שהכותב גלה מספרד בשנת רנ"ב. דבריו על סבלות היהודים והאנוסים בספרד ועל המלך פרדינאנד ובני-ביתו נשמעים כתיאוריו של בן המדינה, שישב בה עד הגירוש וראה ושמע מקרוב מה שהתרחש בקהילות וכיצד התייחסו השלטונות ליהודים. בכותבו שבגירוש ספרד בשנת רנ"ב 'היינו נדחים בכנפות הארץ' (א5), כלל את עצמו בקהל הנידחים. מן הראוי לציין סימן לשוני, המעיד על מוצאו מספרד: מקום ריכוזם של יהודי פורטוגאל בליסבון בקיץ 1497 לעריכת השמד הגדול, שנקרא Os Estãos, נזכר פעמיים בכינוי לוש אישטאוש (ב1, א5)⁹. התיאורים העובדתיים הקונקרטיים מתייחסים לאנדלוסיה, והעיר הספרדית היחידה הנזכרת בשמה היא סביליה, אבל אין להסיק מכך שהיה תושב המחוז ההוא.

הידיעות האישיות והכלליות על פורטוגאל מרוכזות בשנות הפורענויות רנ"ז–רנ"ח. מן השנים הקודמות נזכרת רק שנת רנ"ד – בקשר לגילוי משיחי שאעמוד עליו בסמוך – ללא התייחסות למאורעות באותה שנה או לפניה. לפיכך איננו יכולים לדעת מה היה מצבו של המחבר לאחר תום שמונה חודשים מימי כניסת גולי ספרד לפורטוגאל, כשפג תוקף הרשיון שניתן להם מטעם המלך ג'ואן השני להתגורר בארצו: האם חלה עליו גזירת העבדות, עד שהמלך מנול עלה לשלטון בסוף 1495 (תחילת רנ"ו) ושחרר את היהודים המשועבדים, או זכה לחיות כל הזמן כבן-חורין?¹⁰.

- 9 עיין להלן, סמוך להערות 49–54 ובהערות.
- 10 ארשום כאן מראי-מקום כלליים למקורות ולמחקרים ראשיים, שעיינתי בהם ושהסתמכתי עליהם לצורכי בירורם של מצב גולי ספרד בפורטוגאל ושל גזירות רנ"ז–רנ"ח, נסיבותיהן ותוצאותיהן. בדרך כלל לא אציין מראי-מקום פרטיים בנוגע לדברים מפורסמים ומוסכמים, ועל-כך פנים אסתפק בהם בציונים מעטים. כרוניקות עבריות: (א) זכות, יוחסין (לעיל, הערה 2), עמ' 226–227. (ב) השלמת ספר הקבלה לר' אברהם ארדוטיאל. כרוניקה זו נתפרסמה פעמיים מתוך כתבי-יד אחד, במהדורת א' נויבאוואר וא"א הרכבי. מהדורת הרכבי נדפסה מחדש בתוך: שתי כרוניקות עבריות מדור גירוש ספרד, ירושלים תשל"ט, עמ' 19–41, בצירוף מבוא מאת א' דוד, עמ' ט–טז [להלן: ארדוטיאל. על-פי עמודי הדפוס החדש]. (ג) סדר אליהו זוטא לר' אליהו קפשאלי, א, ירושלים תשל"ו, פרקים ע"ה–פ"ג, עמ' 221–241 [להלן: קפשאלי]. מקורות פורטוגאליים: (א) Damião de Goes, *Chronica do serrenissimo Senhor Rei D. Emanuel*, Coimbra 1790 (מהדורה ראשונה: ליסבון 1566–1567), א, חלק א, פרקים י"א–י"ח–ל"ד [להלן: Goes]; (ב) Jerome Osorio, *The History of the Portuguese during the Reign of Emmanuel*, London 1752 (המקור בלאטינית: ליסבון 1571), א, עמ' 14–17, 26–31, 45–46 [להלן: Osorio]; (ג) Y. Usque, 5725 — 5725 *Consolation for the Tribulations of Israel*, Philadelphia 1965 (המקור בפורטוגאלי: פירארה 5313), עמ' 198–205 [להלן: אושקין]. מחקרים: (א) A. Herculanio, *History of the Origin and Establishment of the Inquisition in Portugal*, New York 1972 (המקור בפורטוגאלי: ליסבון 1852), עמ' 236–259 [להלן: הרקולאנו]; (ב) H. Graetz, *Geschichte der Juden*, VIII, Leipzig [n.d.], פרק ט"ו וציונים 13–14 בסוף הספר. (ג) M. Kayserling, *Geschichte der Juden in Portugal*, Leipzig 1867 (ד) J. Mendes Dos Remedios, *Os Judeus em Portugal*, I, Coimbra 1895, פרקים ז'–ט' [להלן: קיזרלינג]. (ד) J. Mendes Dos Remedios, *Os Judeus em Portugal*, I, Coimbra 1895, פרקים ה'–ז' [להלן: Remedios]. גרץ וקיזרלינג מסתמכים בכמה עניינים על תעודות

התכונה הסגולית הבולטת באישיות המחבר היא כושרו החזיוני-הנבואי. טיב החזיונות וענייניהם יידונו במיוחד בפרק השלישי. כאן אציג בקיצור ואמיין את העיקריים שבהן לשם שרטוט קווים לדמותו של החזוה.

מקודם לזמן השואה מסופר על שלושה חזיונות. ב'ליל ר"ח אייר בשנת רנ"ד' (7.4.1494) נתגלה לו 'מיכאל השר הגדול'. מרמזיו של המלאך הכין, שאותה שעה היא 'עת קץ' שבספר דניאל, דהיינו העת הראשונה שבה ניתנה רשות לחשוף את מועד הקץ החתום, ונתחוויר לו שהתחלת הגאולה היא ביום שחרורם של מקדשי-השם בליסבון (32–33א)¹¹. ב'סימן' שניתן לו ממקור נעלם חזה מראש 'לקחת הבנים במניין ה' אלפים זמיר' (36א), והכוונה לחטיפת הילדים והמרתם ברחבי פורטוגאל בפסח רנ"ז. זמן הגילוי לא צוין, אבל מסתבר כי לכל המאוחר ראה את הנולד בתחילת רנ"ז¹². מפסוק בישעיה לָמַד — וכנראה גם לימוד זה נרמז לו מלמעלה — שגירוש פורטוגאל יתחולל בנסיבות איומות, והוא מוסיף: 'ונתתי קודם שני חדשים בכתב להחכמים' (33). פקודת הגירוש נחתמה בחמישה בדצמבר 1496 (ל' בכסליו רנ"ז), ומכאן שנבואת פורענות זו הפיץ בין החכמים בסוף תשרי או בתחילת חשוון רנ"ז¹³. לפי נוסח הדברים יש מקום להניח, שגם את הבשורה הרעה על חטיפת הילדים לא שמר בלבו, מה־שאינ־כן הגילוי המשיחי באייר רנ"ד, שבוודאי נשאר סוד כמוס בקרבו עד שהגיעה השעה היעודה.

בשנת רנ"ח, כאשר בעל 'דפי גניזה' היה כלוא בבית־הסוהר בליסבון, יחד עם קבוצת חברים שעמדו בניסיון וניצלו מאונס ההמרה ההמונית, המציא למלך בשורות עידוד על הצלחתו הצפויה להגיע לשלטון בממלכה מאוחדת של ספרד ופורטוגאל, עקב נישואיו עם בתם של פרדינאנד ואיזבלה. אחר כך מסר למלך נבואות פורענות על מיתות העתידות להתרחש בביתו (10ב). בידיעה על בשורת ההמלכה כתוב: 'ונתתי בשם יי' [?] לו למלך פורטוגאל...'¹⁴, ואילו בנוגע לנבואת המיתות נאמר: 'כ[ת]בתי לו [מכ]תב ששלחתי [למ]לך משום הזוהר...'¹⁵. בהצהרתו שהמלך ייאלץ להשיב את האנוסים ליהדות כתב: 'הוא [כנואל] יזכור ממה שאני שלחתי לו בכתב וכתבו בספר הזכרונות שלו' (2א)¹⁶. מלשונות אלו יוצא בכירור, שקיים מגע אישי עם המלך באמצעות אנשי החצר, וכנראה גם במישורין, ומסתבר שזכה למעמד מיוחד משום שהיה ידוע בציבור כחזוה מהימן¹⁷.

ובירורים המצויים במאמר של Heine, שנתפרסם ב־*Schmidt's Zeitschrift für Geschichte*, 1848. כתב־עת זה אינו נמצא בירושלים, והמאמר הנזכר לא היה בהישג־ידי.

- 11 עיין להלן, סמוך להערה 41, אחרי הערה 158, ובפרק האחרון.
- 12 עיין להלן, סמוך להערה 48.
- 13 עיין להלן, סמוך להערה 46.
- 14 במקום אחר (33א) נזכרות אותן בשורות, בלשון: 'שאני אמרתי לו... בשם יי'.
- 15 עיין להלן, לפני הערה 49.
- 16 עיין להלן, סמוך להערה 61.
- 17 סגנונו הלקוי בעברית ומיעוט המקורות שהסתמך עליהם מורים שלא שימש ככהונה דתית, רבנות או דיינות. אך אין ספק שהיה מקורב לחכמים, ובוודאי היה בעל מעמד נכבד בקהל.

לאחר יציאתו מפורטוגאל לא נסתתמה נבואתו. אדרבה, מכאן ואילך גבר בקרב הלהט החזיוני ובתכיפות ביקש וראה את תהליך התמוטטותה של מלכות אדום ומיתת שליטיה, וחזר וקבע את שלביה ומועדיה של גאולת ישראל. אביא משפט אחד להדגמת עוצם הבולמוס, שדחף אותו להסיר את הלוט מעל פני העתיד הסמור. וב-2א: 'על ההוא ס[בה] אני ישן במקומות שרואה אני השמים בלילות לראות האותות שהש"י [?] עושה [?] בשמים [?] על המלכים ועל המלכיות ועל כל שבעים אומות וגו' על ישראל בכללות וכו'. על מסעו לירושלים כתב, שתכליתו 'לבשר לציון מלך אלהיך' (א5), והמסע מתואר בכמה פנים כשליחות משיחית דחופה, החדורה תודעה של יעור אישי, לקחת חלק פעיל בהחשת הגאולה¹⁸.

אסיים בציונה של תופעה מפליאה במרכיבי דמותו של בעל 'דפי גניזה'. בצדן של חזיוניות מובהקת והתלהבות אקסטאטית הצטיין גם בהסתכלות ערה בהוויות העולם החיצוניות ותיאר את העובדות המוחשיות בדיוקנות קפדנית, אפילו בנוגע להתרחשויות ששילב אותן במראות ובהגיגים בלתי-ריאליים. תכונה זו משווה לאישיותו צביון מיוחד במינו, שקשה למצוא כמותו במערכת חכמי ישראל. לפנינו מיזוג נדיר של מתבונן פקח-עיניים, שעמידתו על פני הקרקע יציבה, וחווה משולב המרקיע שחקים ברוחו הסוערת, שהיה שקוע בחוויות מיסטיות והיה נתון בהתמדה בקשרים אמיצים עם כוחות על-טבעיים. יגעתי הרבה לקבוע את מיהתו ותרתי אחרי מועדים מתאימים, אבל מאמצי לא הניבו תוצאות חיוביות¹⁹. לפיכך בעל 'דפי גניזה' נשאר לעת עתה דמות אניגמאטית עלומת-שם.

ב. מאורעות ותהליכים היסטוריים

גזירות ספרד

עיקרי הידיעות העובדתיות המובאות בדפים בנוגע למאורעות בספרד מצויות במקורות שהיו פתוחים מזמן לעיון החוקרים, ומבחינה זו החידושים הם בתוספות ובשינויי פרטים. לעומת זה, רוב הידיעות על מאורעות פורטוגאל לא נודעו עד עתה כלל או היו מעורפלות ומעורבבות. בשני התחומים מתגלות פנים חדשות באופני הצגת ההתרחשויות ובהסברתן.

18 עניינים אלה יכוררו במפורט בפרק האחרון, שנושאו הוא 'משיחיות אפוקליפטית אקוטית'.
19 מחמת תכונותיו החריגות של המחבר המבוקש קשה למצוא בין החכמים הידועים נקודות אחיזה ממשיות לזיהויו. לפיכך שמת לי לקו בחיפוש את מגעיו האישיים עם המלך מנואל, ונתתי עיני בשני אישים, ר' אברהם זכות ור' יוסף ויזינו (Vecinho), שפעלו כחכמי תכונה וכיועצים אסטרולוגיים בחצרו של מלך פורטוגאל. לכאורה קיימות הקבלות ביוגרפיות בולטות בין זכות לבין החכם האנונימי, מעבר לשיתוף הגורל כיניהם בהימצאם בליסבון בזמן הגזירות ובצאתם משם לצפון-אפריקה. אף זכות עסק בחישובי קצים וציפה לגאולה קרובה סמוך לגירוש פורטוגאל, ואף הוא נסע מצפון-אפריקה לירושלים. אולם אפילו בבדיקה שטחית מתברר, שלא ראי זה כראי זה. אצביע על הבדלים וניגודים אחדים בלבד, ואפשר להוסיף עליהם כהנה וכהנה: חישוביו נעשו בדרכי האסטרונומיה המדעית; מועד הקץ הקרוב ביותר, שהעלה בחיבור שנכתב סמוך לצאתו מפורטוגאל והשתקעו בצפון-אפריקה, הוא שנת רס"ד. בעוד שב'דפי גניזה' נמנים מועדים תכופים לשלבי הגאולה משנת רנ"ח ואילך, כפי שיתברר בפרק האחרון; על-פי הספרו

אביא ואברר ארבע לשונות המכילות את הידיעות הקונקרטיות העיקריות על מאורעות בספרד לפני הגירוש.

(1) 44-45ב:

וכאן [דברים לא יז, המובא ונדרש בהמשך] רמז לנו כי אם יהיו עושים עבודה [זרה של] יש"ו ומ[רי"ם] עתידין להיות שרופים. וכאן רמז להם מ[נה] הוא זמן מהיו[נס] שהיה [שריפת הבית שני על ידי] טטון הרשע, שרמז לנו בגמ' בתיבות [דברים לא יז] והסתרת פני מה"ם והי"ה לאכ"ל בגמ' אלף תי"ג, כמה שנים עתידין לעבור משריפת בית המקדש לשריפת האנוסים.

בפיסקה זו לא נזכר שם של מקום, שהדורש על שריפת האנוסים מכוון אליו, אבל התאריך מוכיח, שהכוונה לאנוסים שהועלו על המוקד בסביליה בראשית הפעלת האינקוויזיציה שם²⁰. אלף תי"ג לחורבן הבית השני היא שנת 1481, לפי המקובל במקורות יהודיים, שבי"ת המקדש נחרב בשנת 68 לספירת הנוצרים²¹.

לכאורה, קישור שריפת האנוסים בשריפת בית המקדש אינה אלא אסמכתא דרשנית לעונש האנוסים על המרת הדת. אולם המשפט הקודם ב'דפי גניזה' בא ללמד, שמלבד קביעת טיב העונש כלולה גם מגמה אסקאטולוגית בהסמכת שתי השריפות. שם (44) נאמר: 'כי על סבת זמן מיתתו [של ישו], ששום מיהודים רשעים נתקבצו עמו לעשות ע[בון] דה זרה, היה סבת חרבן הבית והגלות, ועל זה אמ' [דברים לא יז] והסתרת פני מהם והיה לא[כל]. משפט זה מכוון לבטל את קטרוג הנוצרים, שבעוון הריגת ישו נחרב בית המקדש ונגזרה גלות על ישראל, ולהפוך את הקערה על פיה בטענה מקורית: אדרבה, חטאם של ישו ותלמידיו, שעשו את היהדות למינות ביצירת הנצרות האלילית בקרבה, הוא שגרם לחורבן הבית ולגלות²². לפי טיעון זה, הפסוק על הסתרת הפנים של אלוהים, הנדרש בהמשך בדרך

של ר' יוסף גרסון שבכתב יד, נודע וצוין במחקר, שר' אברהם זכות הגיע לירושלים בסוף ימיו ונפטר שם בשנת רע"ד: סגנונו העברי שונה בתכלית מסגנונו של בעל 'דפי גניזה'. לענייננו כאן אסתפק בציונם של שני מאמרים עבריים: ע' שוחט, 'ר' אברהם זכות בשיבת ר' יצחק שולאל בירושלים', ציון, יג-יד (תש"ח-תש"ט), עמ' 43-46; מ' בית-אריה ומ' אידל, 'מאמר על הקץ והאצטגנינות מאת ר' אברהם זכות', קרית ספר, נד (תשל"ט), עמ' 174-194 [להלן: בית-אריה ואידל, מאמר על הקץ]. ר' יוסף וייזנו היה תלמיד-חבר של זכות ותרגם את חיבורו האסטרונומי 'ביאור לוחות' ללאטינית ואולי גם לספרדית. אפשר היה להעלות על הדעת, שאותו תוכן מפורסם הוא בעל 'דפי גניזה'. אך אפשרות זו בטלה בהחלט מכיוון שהוכח בוודאות, שפעת השמד הגדול המיר את דתו והמשיך למלא את תפקידו כאסטרונום וכאסטרוטולוג בחצר המלכות. עיין, C. Roth, 'A Note on the Astronomers of the Vecinho Family' *JQR* n.s., XXII (1937), pp. 233-236. נדפס שוב, בתוספת ב' Art, New York 1967, pp. 174-178.

20 עיין י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל-אביב תשי"ט², עמ' 407-409 [להלן: בער, תולדות].

21 עיין א"א עקביא, הלוח ושמושו בכרונולוגיא, ירושלים תשי"ג, עמ' סא-סד.

22 ר' אברהם זכות (יוחסין, עמ' 15) הביא קטרוג הנוצרים 'לבזותנו ולומר לנו, כי מיד במהרה קודם מ' שנה [לצליבת ישו] נחרב הבית בעון מה שעשינו לו', וביטל את הקטרוג בטענה, שהנוצרים שיכשו את זמן לידתו ומותו של ישו, ולאמיתו של דבר נצלב כמאה ועשרים שנים קודם חורבן הבית.

גימטריה על מועד שריפת האנוסים, מכון לפי 'פשוטו של מקרא' כביכול לפורענות החורבן, בעטיה של התהוות הנצרות. מהלך המחשבות הכללי של בעל 'דפי גניזה' ושיטתו המיוחדת בחישובי קצים ובראיית המאורעות בעידן הגירושים באספקלריה משיחית אפוקאליפטית, שאדון בהם בפרק האחרון, משמשים יסוד להנחה כי הסברת שריפת האנוסים רוצה לומר, שהענשתם היתה מעין כפרה על החטא ההיסטורי שחטאו היהודים יוצרי הנצרות, ומזמן שהמתנצרים נענשו בסביליה נפתח פתח לחיסול החורבן והגלות שנגרמו במעשי הנוצרים הראשונים.

גם אופני החישובים של מועדי הגאולה בחיבור זה ובחיבורים של חכמי הדור מסייעים להנחתי, שצירוף שתי השריפות הוא בעל משמעות אסכאטולוגית. ב'דפי גניזה' נקבע, כי בשחרור מקדש־השם בליסבון באמצע שנת רנ"ח התחילה הגאולה המשיחית, וחישוב הקץ למועד זה נתלה בפסוק הנדרש על אלף ות"ל שנים לחורבן הבית²³. אחד היסודות בחישוביו של ר' יצחק אברבנאל, שהשלב הראשון בתהליכי הגאולה יתקיים בשנת רס"ג, הוא במסקנה שהתחלת הגאולה נועדה להיות אלף ותל"ה שנים אחרי החורבן²⁴. ר' אברהם זכות העלה בחישוביו האסטרולוגיים, שהגלות האחרונה תגיע לקצה כתום אלף ותס"א שנים מראשיתה²⁵.

(2) 5ב: 'ומצאתי כי בסימן נבל עשה המלך דון פיראנדו גרוש שויליא'. 'בסימן נבל' פירושו בשנת 'נבל' למניין הנוצרים, דהיינו שנת 1482, ומלת הגימטריה 'נָבֵל' מכוונת לאפיין את שפלותו של המלך שגזר גזירה זו, על-פי לשון הכתוב 'אמר נָבֵל בלבו' בשני מזמורים (תהלים יד א; ג ב), הנדרשים כאן על מלך ספרד. בנידון זה ייחוס משמעות אסכאטולוגית למאורע שקדם עשר שנים לגירוש גלוי וברור, שכן מזמור יד מוסב על שנת ר"ס ומזמור גג על שנת רס"ג, שני מועדים ראשיים בחישובי הקץ של המחבר, ועל פרדינאנד הנבל נאמר בסמיכות למועדי הקץ: 'וכאן רמז לנו מי הוא העושה הצרות עלינו ועל זרענו ועל תורתנו, ועל ההוא סבה הש"י עתיד לעשות רע גדול בהם ובע"ז שלהם' (5ב).

23 ב-33, על-פי גילויי המלאך מיכאל, שמשמעותם האסכאטולוגית מבוררת בפרק האחרון.

24 עיין B. Netanyahu, *Don Isaac Abravanel, Statesman and Philosopher*, Philadelphia 1953, p. 218 [להלן: נתניהו, אברבנאל].

25 עיין בית-אריה ואילד, מאמר על הקץ (לעיל, הערה 19), עמ' 186, 188. המהדירים ציינו, ששתי הפסיקות מובאות בספר משרא קטריין לר' אברהם הלוי, קושטא ר"ע, [יד] ע"א-ע"ב, אבל רק בשנייה עמדו על כך, שאצל ר' אברהם הלוי השנה היא רפ"ט במקום רצ"א. כנראה נעלם מהם, שחילוף התאריך נמצא במשרא קטריין גם בפסקה הראשונה. אף לא ראו כי רצ"א היא גירסה מוטעית, שכן גם זכות סבר שבית-המקדש נחרב בשנת 68 למניין הנוצרים (עיין יוחסין, עמ' 15, 82), ומכאן שרצ"א היא אלף תס"ג שנים לראשית הגלות. לפיכך בשני המקומות צריך לומר רפ"ט כגרסת ר' אברהם הלוי. באזכור הראשון של שנת רצ"א נאמר, שאז 'היו מלחמות התנינים ומלחמות גוג ומגוג' (בית-אריה ואילד, שם, עמ' 184), ללא התייחסות לזמן החורבן. בעמ' 186 נאמר, שמלחמות גוג ומגוג תהיינה שנתיים אחרי אלף תס"א שנים להתחלת הגלות, ולכך מתאימה שנת רצ"א, ואילו בעמ' 188 מיוחסות שנות רצ"א ואלף תס"א לקץ הגלות ולמלחמות. מסתבר ששני השלבים האסכאטולוגיים נתבלבלו בהעתקה, ולכן נרשמה בטעות רצ"א במקום רפ"ט גם בנוגע לקץ הגלות.

פקודת גירוש אנדאלוסיה, המכונה כאן 'גרוש שויליא', לא נשמרה. במקורות משניים יש אי-התאמות בתיאורו של הגירוש. גם לגבי זמן הגירוש ישנן אי התאמות ונמסרו שנים שונות שבהן התרחש: רמ"א, רמ"ג — 1483, רמ"ה²⁶, וכאן תאריך נוסף — 1482, דהיינו שנת רמ"ב או תחילת שנת רמ"ג.

י' בער הוכיח²⁷, שהאינקוויזיציה היתה הגורם הראשי בגירוש אנדאלוסיה, אם כי בפקודת הגירוש הכללי ייחסו המלכים הקאטוליים לעצמם את פינוי היהודים מאנדאלוסיה, ללא ציון זמנו. גם מבחינה זו יש עניין בהדגשת בעל 'דפי גניזה' ש'גרוש שויליא' היה מעשה המלך. אך חשיבותו העיקרית של ציון זה הוא בכך, שאין זכר למלכה בצד המלך. יחידותו של המלך כשליט ספרד בולטת בקטע כולו. בלשונות המוכאים כאן וגם בלשונות אחרים הוא נזכר לגנאי פעמים רבות בשמו, או בכינוי 'ברזל' על-פי צורת השם 'פיראנדו', או בתואר 'מלך ספרד'. המלכה איזבלה נזכרת פעמיים בלבד (ב1), ברמיזות-אגב, פעם בכינוי 'אפע[ה]', כאמו של יורש-העצר חואן, בנם היחיד של מלכי ספרד, שמת בנעוריו בשנת 1497 סמוך לחיסולה של יהדות פורטוגאל, ושוורות אחדות לאחר מכאן כאשרו של מלך ספרד. תופעה זו חשובה לגבי מחלוקת בין החוקרים, שבאה לידי ביטוי בהדגשה יתירה במחקרים חדשים. לפי דעה אחת, על אף הרדיפות והגירוש יחסם של חכמי ספרד כלפי בית המלוכה היה אמביוואלנטי ואפילו אוהד, ולכן ברוב המקורות נמנעו מלהטיל אשמה על המלך ותלו את הקולר באדיקותה ובקנאותה המופלגות של המלכה, ואפילו קטרוגים אישיים על המלך אינם אלא ביטויים חריגים וטפלים²⁸. בהשגות על השקפה כוללת זו צוין, שלפרקים גינוי המלך חריפים מגינוי המלכה, ואף מצויים מקורות שבהם אשמת הגזירות והגירוש נכרכת במלך בלבד²⁹. ב'דפי גניזה' נתון בידינו מקור חדש וחשוב מסוג זה. ברור שהמלכה איזבלה נראתה בעיני המחבר גורם צדדי בהמטת האסון על יהדות ספרד.

- 26 שנת רמ"א: בית-אריה ואידל, שם, עמ' 187; A. Marx, 'The Expulsion of the Jews from Spain'; שנת רמ"ג: JQR, XX (1908), p. 265; F. Baer, *Die Juden im Christlichen Spanien*, II, Berlin: 1483 — שנת רמ"ה: ג' 1936, No. 337 [להלן: בער, תעודות]; בער, תולדות (לעיל, הערה 20), עמ' 410–411. שנת רמ"ה: ג' שלום, 'המקובל ר' אברהם בן אליעזר הלוי', קרית ספר, ב (תרפ"ה–תרפ"ו), עמ' 137. בספר עמק הבכא לר' יוסף הכהן, מהדורת מ' לטריס, וינה 1852, עמ' 82, נאמר: 'ויהי בשנת רמ"ה וה' אלפים, היא שנת תפ"א ואלף (1481), ויגרשו פירדינאנדו ואישאבילה מלכי ספרד את היהודים מהעיר הגדולה שיביליה (Siviglia) ומכל ארץ האנדלוזיה (Andalusia) וילכו אל ארץ אחרת כיום הזה' כמוכן, בנוסח זה אחד התאריכים משובש. בדקתי שני כתבי יד שבספרייה הבריטית: כתב-יד Add. 27122 (אוסף אלמנצי), 28; כתב-יד Or. 12348 (אוסף גסטור), 333–334, ולפיהם צ"ל: רמ"ה–1484, דהיינו התחלת רמ"ה.
- 27 עיין תולדות, עמ' 410–411.
- 28 עיין Y. H. Jerushalmi, *The Lisbon Massacre of 1506 and the Royal Image in the Shebet Yehudah*, Cincinnati 1976, pp. 49–57.
- 29 עיין הקר, כרוניקות (לעיל, הערה 2), עמ' 211–213. השגותיו של הקר קולעות אל המטרה גם ללא הסיוע החותך שב'דפי גניזה'. ירושלמי, שם, הפריז על המידה בהוקרת ערכו של שבט יהודה, והציג אותו ספר מפוקפק ומסלף מבחינת המציאות ההיסטורית כאספקלריה מאירה להבנת מקורות אחרים.

(3) 25:

וג"כ כי נתנו לו [לפרדינאנד] הקהלות כל שנה ושנה י"ח אלפים קאשטיליאנוש למלחמת ישמעאלים לסימן [דניאל יב ז] וככלות נפץ יד עם קדש תכלינה כל אלה, כי מכאן מן הראוי אמרו [חז"ל] אין בן דוד בא עד שתכלה פרוטה מן הכיס, וזה וככלו"ת, רמז לנו כי במניין וככלו"ת [תפ"ב – 1482] נפץ ר"ל יד עם קדש יהיו שופכים [?] ומפזרים הממון, וכמשאמ' [תהלים יד ג] הכל סר.

ידיעה זו באה תכופ לרמיזה הקצרה על 'גרוש שויליא'. אנו למדים ממנה, כי גם בתשלום המס היהודי המיוחד לצורכי מימונה של מלחמת גראנאדה (שלפי הציון בגימטריה התחילו לגבות אותה מן הקהילות בשנת 1482, שנת גירוש סביליה הקרובה לגראנאדה)³⁰, ראה המחבר סימן לקרבת הקץ. הווי אומר: ראשית הפעלתה של האינקוויזיציה באנדלוסיה והפורענויות שפגעו ביהודים ובאנוסים בזמנה או בעקבותיה נתפסו על פי השקפתו כחבלי משיח. ואולי בסמיכות הפרשיות של הגירוש וההתרמה הכפויה רמזו, שמלחמת גראנאדה שימשה מניע לגירוש אנדלוסיה.

(4) 24:

ומצאוהו צרות רבות ורעות הלא על כי אין אלהי בקרבי מצאוני הרעות האלה [דברים לא יז, בשינויים], וזה נאמ' על שאומרים האנוסים ומשומדים אח"כ כשהולכים בעונש במדינה, כמו שאומרים בקשטיליא ריקונסיליא, על כי אין יש"ו הנוצרי אלוהים] בקרבו ועזבו ועשה דברי תורתנו מצאום הרעות האלה. ועל ההוא סבה אמ' הפסוק אח"כ שני הסתרות עליהם להאבידם מהעולם הזה ומהעול"ם הב"א, לכל הריקונסיליאדוש שמחזיקים לקיים אמונת יש"ו, אמ' [דברים לא יח] ואנכי הסתר אסתיר פני ביום ההוא כי פנה אל אלהים אחרים וכו'.

תיאור תהלוכות האוטוריטה הידועות לשמצה, שנערכו בערי ספרד משנות השמונים, נמצא ב'דפי גניזה' מיד אחרי פרשת שריפת האנוסים בסביליה שדנתי בה, והפסוק הנדרש על האנוסים והמשומדים ש'חזרו בתשובה' ונשבעו אמונים לכנסייה הוא המשכו הישיר של לשון הכתוב, שהוסב בדרך גימטריה על המועד של העלאת האנוסים על המוקד. אך כאן הדברים אמורים ללא תאריך וללא הזכרת עיר מסוימת, והמחבר מציין שכוונתו לתופעה כללית נפוצה 'במדינה... בקשטיליא'. הווידי הפומבי, שהמחבר שם בפי הריקונסיליאדוש בלשון הכתוב, מתאים בתוכנו לקריאות שהושמעו בחוצות: הודאה בחטא שחטאו בהתכחשות לאלוהותו של ישו ובקיום מצוות היהדות, ובצידיק דין העונשים המוטלים עליהם. התהלוכות מתוארות במפורט במקורות נוצריים³¹, ובכל זאת נודעת

30 מועד זה מאומת בתעודה ספרדית. עיין בער, תעודות, ב (לעיל, הערה 26), סימן 350.

31 עיין גרץ, ח (לעיל, הערה 10), עמ' 479–474; C. Roth, *A History of the Marranos*, New York: 1974 pp. 135–178 [להלן: רות, אנוסים].

חשיבות לתיאור קצר זה, משום שיסודו בוודאי ברשמי ראייה ושמיעה של יהודי ספרדי, שמחזות הבלהות היו חרותים בזיכרונו.

מעבר ליסוד העובדתי נודעת חשיבות לפסקה זו בשל השקפה הכלולה בה לגבי האנוסים והמשומדים, שניאותו להצהיר בפומבי על נאמנותם לנצרות, ובהסברת העניין בצורת ביאור לדברי תוכחה שכתורה.

בימי הביניים כבר התקשו בהבנת הפסוקים הנדרונים כאן, שלפיהם אלוהים מסתיר פניו מיהודים שעבדו עבודה זרה גם לאחר שהתחרטו והתוודו על עוונם³². ר' יצחק קארו, חכם ספרדי שעבר לפורטוגאל וברח משם בשנת רנ"ז, לפני ההמרה ההמונית הכפויה³³, הסב פסוקים אלה על האנוסים. לפי ביאורו דברי התוכחה מכוונים למומרים תועי-דרך, שלפי סברתם מי שניתק מן המינות הנוצרית, מ'עבודה זרה בלב', ומחזיק באמונה היהודית, הרי הוא כשר וישר בעיני אלוהים אף בהיותו מפר את המצוות ומקיים את הפולחן הנוצרי, 'עבודה זרה בפועל'. לפיכך הם מסתפקים בווידוים בהבעת צער וחרטה 'על כי אין אלהי בקרבי', דהיינו על כישלונם ב'עבודה זרה בלב', אבל ממשיכים לעבוד 'עבודה זרה בפועל' ללא נקיפות מצפון. זוהי תשובה פסולה ואלוהים דוחה אותה³⁴. פירוש זה ממש נמצא בספר בן פורת יוסף לר' יוסף גרסון מגולי ספרד ופורטוגאל, בנוסח שונה ובוודאי ללא תלות בר' יצחק קארו, בדרוש שדרש בדמשק בשנת רע"ז³⁵.

גם בעל 'דפי גניזה' ראה בדברי התורה נבואה על גורל האנוסים, אבל הציע פיתרון נועז לבעיה הפרשנית והעניינית. לפי ביאורו אין הכתוב מדבר באנוסים התוהים על המרתם ומבקשים לחזור בתשובה, אלא נושא התוכחה הוא הריקונסיליאדוש, המתנכרים ליהדות שהחזיקו בה בסתר, והווידי שבפיהם הוא הודאה בחטא שחטאו בכגידתם בנצרות. אנוסי סביליה נענשו ונפחו נשמתם בלהבות האינוקוויזיציה, אבל עוונם נתכפר במיתתם, ואף סייעו לכפרת החטא הקדום של יצירת הדת הנוצרית, שגרם לשריפת בית-המקדש ולגלות ישראל³⁶. מה-שאין-כן הריקונסיליאדוש, הנעקרים משני העולמות ואין להם חלק ונחלה בגאולה המשיחית הקרובה.

אחתום את פרשת ספרד בהבאת רמזים קצרים וארוכים על שלטונו ופעולותיו של המלך פרדינאנד ועל הגירוש הכללי ונסיבותיו.

א: 'ומצאתי כי למניין עתה למ[נין] אדום זה ה[מלך] [מלך] [בקשטיליא ואח"כ בכל] מלכות ספרד בשלימות'. במשפט זה, שבקושי יכולתי לפענח כמחציתו ויתרו השלמתי מדעתי, דרש המחבר מלת 'עתה' בפסוק סמוי³⁷, כגימטריה על ראשית מלכותו של

32 עיין פירוש הרמב"ן לדברים לא יז-יח.

33 עיין להלן, סמוך להערות 93-94.

34 עיין תולדות יצחק, קושטא רע"א, פרשת וילך, לדברים לא טז ואילך.

35 כתבי-יד הספרייה הבריטית Or. 10726, א144-א145. ועיין להלן, סמוך להערה 95 ואילך.

36 עיין לעיל, סמוך להערה 22.

37 בדרך השערה סבור אני, שהכוונה לישעיה ס כב: 'אני ה' בעתה אחישנה'. בפסוק זה השתמשו הרבה

פרדינאנד בשנת 1475. תאריך ההמלכה נכון: איזבלה ופרדינאנד נישאו בשנת 1469, הכתרת הנסיכה למלכת קאסטיליה נערכה בשנת 1475, ובאותה שנה הוסדר השלטון המשותף של הזוג המלכותי³⁸.

מכיוון שהטכסט לקוי מאוד לפני המלים הללו ואחריהן לא ניתן לקבוע לשם מה הובאה ידיעה זו. רק בגדר ניחוש, על-פי הזכרת ישמעאל וברכת המלאך 'ועל פני כל אֶחָיו ישכֶן' (בראשית טז יב), והמלים 'במלכות רמון' לפני המשפט הנידון, משער אני שדובר כאן על הרחבת תחומי שלטונו של פרדינאנד בכיבוש גראנאדה. בין ברכת המלאך לבין 'מלכות רמון' העתקתי בסימני שאלה: '[כא] רמז לנו הפסוק..... על ההם שני [?] גואלים [?]'. אם קריאה זו נכונה, פירושו של דבר, שהמחבר ראה סימני גאולה במלחמת גראנאדה. במשפט מקוטע נאמר על פקודת הגירוש, שיצאה 'מירי [?] זה [?] המלך [פרדינאנד] הת[ן] עבה מגזירת גירוש [קש]טיל[ניא]' (א1). אגב הסברת מובנה האסכאטולוגי של יציאת מקדשיהשם מפורטוגאל נזכר 'יום החתימת הגירוש קשטיליאי' (ב1), והחישוב הכרוך ברמיזה מכוון בדקדוק לתאריך חתימתה של פקודת הגירוש בידי המלכים הקאטוליים, דהיינו 31 במארס 1492 (ג' בניסן רנ"ב)³⁹. כידוע נדחה פרסום הפקודה למשך חודש, ולא הופעלה אלא בסוף אפריל⁴⁰.

בשתי פסקאות נידון גירוש ספרד לפי גימטריאות על שנת רנ"ב, שאינן ידועות לי ממקור אחר. ההקשר הענייני מורה בשתייהן, שצצו במוחו של המחבר. בראשונה נאמר במפורש, שקיבל אותה דרך גילוי מגבוה.

ב4–א5: וזה משרמז לנו בפסוק [איוב לח יג] לאחור"ז כנפופת הארץ וינערו רשעים ממנה, מצאתי שנתנו לי פסוק זה כסימן ומצאתי בו סודות גדולות, כי מניין לאחור"ז בגמ' נ"ב שנת גירוש ספרד שהיינו נדחים כנפופת הארץ... ועל ההוא סבה עתידין כל העולם להיות בצרות שנא' וינערו רשעים ממנה על סבת גירוש שנת לאחור"ז כנפופת הארץ.

קודם מדובר על הנקמה באדום ועל קירוב הקץ בניצחונות התורכים במלחמותיהם עם מדינות נוצריות. תוך כדי דיבור ובהמשך מתוארות פעולותיהם האכזריות של מלכי ספרד ופורטוגאל להשמדת היהודים ומפלתם לעתיד לבוא.

בדרושים משיחיים, ולפי סברתי יש להסיק שהמחבר ייחס משמעות אסכאטולוגית להתחלת שלטונם של המלכים הקאטוליים בספרד.

38 עיין W.H. Prescott, *The History of the Reign of Ferdinand and Isabella The Catholic of Spain*, I, London 1846, pp. 191, 221–225 [להלן: Prescott]

39 בדפי גניזה זב, נאמר: 'ומצאתי כי כמו ששה שנים מיום החתימת הגירוש קשטיליאי עד סוף אדר [רנ"ח]'.

40 עיין בער, תולדות (לעיל, הערה 20), עמ' 468–469, 472; נתניהו, אברכנאל (לעיל, הערה 24), עמ' 53–58.

55: ועל כל הזהיר שלמה המלך ע"ה בשיר השירים במשאמ' [ב יד] יונתי בחגני הסלע בסתר המדרג"ה הראיני את מראיך השמיעיני את קולך כי קולך ערב ומראך נאווה. כאן רמז לנו שנת גרוש ספרד בהמדרג"ה, ה' אלפים מדרג"ה [רנ"ב] וחגוי סלע נאמ' על אדום שנא' [עובדיה א ג] שוכני סלע מרום שבתו וכו'... ועל זה אמ' יונתי שתשב בתוך אדום חגוי סלע רואה אני אותך בצער [גדול] בסתר ה' מדרג"ה, כי אז הש"י רוצה לרא[ות] פני הצדיקים והחסידים ותפלתם שנא' הראיני את מראיך השמיעיני את [קולך] כי קולך ערב בתפלות ומראך נאווה לפני האויבים בקדושת השם שאתה עתיד [!] לשום את פניכם וגופיכם.

דרוש נרגש ומרגש זה על ההתעלות הדתית של הצדיקים והחסידים בספרד בעידן גזירת הגירוש, משולב בתיאור צרות היהודים בגלות מכאן, ובכשורות על פורענויות במלכות אדום ועל תשועת ישראל העתידות להתרחש בשנים רס"ב ורס"ג מכאן. בגוף הדרוש, בקטע שהשמטתי, נזכרים 'מלך ספרד' ו'המלך דון עמנואל'.

גזירות פורטוגאל

כנראה הידיעות שבקובץ קטן זה אינן אלא שרידים מצומקים מתיאורי האסונות והזוועות אשר פקדו את יהודי ספרד, שהיו כלולים בחיבור השלם ונשתמרו במקרה, וחבל על דאבדין ולעת עתה לא משתכחין. חסרונן של ידיעות רבות וחשובות, שהמחבר בוודאי העלה אותן על הכתב, ניכר במידה יתירה בזכרי פורטוגאל.

ב'דפי גניזה' אין שמץ-דבר על הפורענויות שהתחוללו מזמן כניסת גולי ספרד לפורטוגאל בשנת רנ"ב עד מותו של המלך ג'ואן השני (25.10.1495), בהן סבלות רוב הגולים שנאלצו לצאת מפורטוגאל כתום שמונה חודשים, עבדות הגולים שלא יצאו במועד או שחזרו מיואשים מנדודיהם, הזוועות המחרירות בהגליית ילדיהם לאי ס"ט טומי. מסתבר שבאנקות פאטיטיות על גורלם האומלל של ישראל בגלות רמז הנאנק על צרותיהם של גולי ספרד לפני שחרור העבדים, בעלות המלך מנואל לשלטון בסוף 1495. וזה לשונו (5ב-6א):

כי אמ' [הקב"ה] לכם כי עתידין האויבים לעשות צרות גדולות אפי' הפחותים שנא' [שיר השירים ב טו] אחזו לנו שועלים שועלים קטנים מחבלים כרמים. כי זה רמז לנו מלכים גדולים וקטנים ואפי' כל הפחותים שבעולם בין בים בין ביבשה, בים [?] מהם [?] לקחו את [הבנים] ו[מה]ם הממון ומהם הורגים בעונותינו, ואנחנו כמו הכרמים בזמן הסמדר כי אם [חובטין] לו במקל הוא [נושר הכ]ל או הרוב, כן אנו הולכים מגרוש לגרוש וממקום למ[קום] ול[א תהי]ה לנו תקומה בעונותינו עד שיקים הש"י ב"ה.

אך לא ייתכן שהסתפק ברמיזות סתמיות אלו, ואין ספק בעיני שזכרי המאורעות חסרים מחמת קיטוע הטכסט.

בפיסקה אחת (2ב–3א) נזכרת שנת רנ"ד, אבל ללא התייחסות למה שאירע באותה שנה או בשנים קודמות (רנ"ב–רנ"ג), אלא בקשר לחזון לעתיד קרוב בהתגלותו של 'מיכאל השר הגדול'⁴¹. בנידון זה אצטמצם כאן בהצגת שאלה: האם יש מקום לראות זיקה בין מצב הגולים בפורטוגאל בשנת רנ"ד לבין קבלת הגילוי האסכאטולוגי? בדרך השערה ניתן לומר, שהיתה קיימת זיקה סיבתית מהותית. בשנת רנ"ד, לאחר שעבוד המבוגרים והגליית הילדים, חיו גולי ספרד במצוקה איומה, ומצבם היה עשוי לשמש רקע ומניע להתלקחות משיחית מוגברת בלב החוזה.

רוב הידיעות העובדתיות שבידינו על גזירות רנ"ז, מזמן שהמלך מנואל הוציא את פקודת הגירוש (5.12.1496 – ל' בכסליו רנ"ז), נזכרות ב'דפי גניזה'. האזכורים הם ברמיזות מעטות וקצרות, אבל יש עניין רב בניסוח הדברים ובתוספת נתונים בלתי-ידועים. הנה שני הלשונות העיקריים:

3א–3ב: ובהוא מלכות [פורטוגאל] נלקחו הבנים שהם העז... וג"כ התורה שהוא עז... וג"כ האבות באונס גוים.

בלקחת הבנים הכוונה בוודאי לחטיפתם והמרתם של הילדים והנערים הרכים בפסח רנ"ז והעברתם לידי נוצרים⁴², ואילו אונס האבות מכוון להמרה ההמונית בליסבון. לקיחת

41 עיין לעיל, סמוך להערה 11; להלן, אחרי הערה 158. תודתי נתונה לאחי פרץ תשבי, העוסק בהכנת מחקר מקיף על דפוס-ערש (Incunabula) בעברית, שהפנה את תשומת-לבי לקולופון המחורז שבסוף נביאים ראשונים עם תרגום יונתן ופירושי הרד"ק והרלב"ג (לייריאה, [דון שמואל דורטאש ובנין], שבט רנ"ד). בשורות האחרונות הביעו המדפיסים ציפייה לגאולה קרובה בתלונה על סכלות היהודים בפורטוגאל: 'זהסיום בשנת נד"ר אלמנה/אישה יקימנו בימינו מהרה./ויראה בענינו המר והנאנח/וויציאנו מאפלה לאורה'. זעקת השבר על הצרות בשורות קודמות מכוונת בוודאי לגירוש ספרד ותוצאותיו, אבל ייתכן שבמליצה המקראית (שמות ב' יז) 'ויבואו הרועים'ם ויגרשו'ם רמוזה גם הגליית ילדי הגולים מפורטוגאל בשנת רנ"ג. שם נאמר: 'ויהי כי הקיפו הימים במלאכה/באה אלינו גודל הצרה./צרת אחינו בהתחננס/מצעקת בחבליה כמכירה./ויבואו הרועים'ם ויגרשו'ם/וכרוזא בחיל קרא. /ותפול אז מעל הגמל/ מלאכת שמים זאת מפוארה'. השורה האחרונה במובאה רוצה לומר, שבצוק העתים הופרעה מלאכת ההדפסה של כתבי-הקודש בעברית

42 לחיאורי שמד הילדים בפסח רנ"ז עיין הרקולאנו (לעיל, הערה 10), עמ' 251–253; גרץ, ח (לעיל, שם), עמ' 380–382; קיזרלינג (לעיל, שם), עמ' 129–132; Remedios (לעיל, שם), עמ' 289–295. יש לציין במיוחד את אושק, שהרחיב את הדיבור בקינה מרה על הגליית הילדים לאי סנט טומי והקדיש לה פרק שלם (אושק' [לעיל, הערה 10], עמ' 201–202; ועיין גם עמ' 229), ולא הזכיר כלל את החטיפה בגזירות רנ"ז. בתיאור הפרדת הצעירים מהוריהם בתחילת ההמרה ההמונית בליסבון כתב, שההורים נתחללו בזכרם את סיוט ההגליה כימי המלך ג'ואן השני (עמ' 203), ללא שמץ-דבר על הפורענות שנתרחשה כחצי שנה קודם ההמרה בליסבון. כנראה בזיכרונותיו על סמך ידיעות שנמסרו לו, נתערבכו המאורעות, ואונס הילדים בחטיפה בפסח הובלע אצלו בהטבלת הצעירים בכפייה בשמד הכללי. גם בכוונתו של ר' גדליה ׳י יחיא, שאושק' היה מקורו הראשי לגזירות פורטוגאל, חסרה חטיפת הילדים בשנת רנ"ז. עיין שלשלת הקבלה, ירושלים תשכ"ב, עמ' רעב–רעג. כמורכב בשני חיבוריו ההיסטוריוגרפיים של ר' יוסף הכהן, בתיאור הכללי הקצר של מאורעות רנ"ז בספר דברי הימים למלכי צרפת ומלכי בית אוטומאן התוגר, אמשטרדם תצ"ג, א, מט ע"א [להלן: דברי הימים], ובתיאור המפורט בספר עמק הבכא (לעיל, הערה 26), עמ' 89–90, אין זכר לחטיפת הילדים בפסח. אולי ניתן להסיק מכך, שלא רק

התורה משמעה איסור תלמוד תורה והחרמת הספרים שבידי היהודים.⁴³

א2: וזה למדתי על שנתנו לי עליו [על המלך מנואל] בסימן בפורטוגאל: אנת

התיאור בעמק הבכא אלא גם התיאור בדברי הימים נרשם על-פי אושק, אם כי אותו ספר יצא לאור זמן קצר לאחר פרסום ספרו של אושק. עיין דברי הימים, ג, ירושלים תשט"ו, ודברי המהדיר ד"א גרוס במבוא, עמ' 10, 22.

המקורות החשובים ביותר לידיעות על גזירות אלו, בצירוף סגירת בתי הכנסיות ואיסור התפילה הרמוזים ב'דפי גניזה' בפיסקה המובאת בסמוך, הם כתבי ר' אברהם סבע, ארדוטאל וקפשאלי. לעניין החרמת הספרים נוספו ידיעות מעניינות בשתי תעודות מקוטעות, שפורסמו במאמרו של מ' בניהו, 'מקור על מגורשי ספרד בפורטוגאל וצאתם אחרי גזירת רס"ו לשאלוניקי', ספונות, יא (תשל"א) – תשל"ח), עמ' רלא – רסה. פרשה משולשת זו מעורפלת וסבוכה, ומן הראוי להבהירה ולהעמידה על דיוקה במידת האפשר.

בהבאת דברי ר' אברהם סבע כאן ובמקומות אחרים אני מתייחס גם לרשימה אוטוביוגרפית חשובה, המשולבת בספרו צרור המור, פרשת ויצא, לפני ביאור לידת בני יעקב. הרשימה אינה נמצאת בדפוס, אבל נשתמרה בשני כתבי-יד: כתב-יד אוקספורד 254, א82 – א83; כתב-יד פרמה 815 (ללא מספור הדפים). רשימה זו נתגלתה על-ידי ד"ר דן מנור והעתקה נכללה בעבודת-הגמר שלו על הנושא: 'גלות וגאולה בכתבי ר' אברהם סבע', וכפי שהודיע לי הוא עומד לפרסם אותה בשלימותה בקרוב. סבע מסר חלק מן הידיעות שברשימה בקיצור ובשינויים בסיומי ההקדמות לספריו אשכול הכופר, על מגילת רות (בארטפלד תרס"ח) ועל מגילת אסתר (דראהוביטש תרס"ד). בספר צרור המור, ויניציאה רפ"ג, ואתחנן, [קלט ע"א], כתב: 'כמו שקרה בגירוש פורטוגאל, שגורו שלא ידרשו ברכי' ושלמו ללמוד לחינוקות ולקחו כל הספרים והבתי כנסית', באופן שלא יתפללו ולא יעסקו בתור', עד שכמעט נשתכח 'תורה מיש' כי איך ילמדו לבניהם בלי ספר ובלי מלמד, ולא נשאר להם אלא שילמדו שמוע יש' וידעו איך ה' א' ושראו לאהבו ולמסור נפשם על קדושתו'. מפיסקה זו (הובאה לראשונה במבוא של ש' כובר למדרש תנחומא, ווילנא תרמ"ה, עמ' 114, הערה כה), הכוללת יחד את שלוש הגזירות, משתמע כי שלושתן הוכרזו והופעלו לפני חטיפת הילדים בפסח, דהיינו זמן קצר אחרי הוצאת פקודת הגירוש. לעומת זה ברשימה האוטוביוגרפית, בנוסחה הקצר שבדפוס, סדר הפרענויות שונה. אשכול הכופר, פירוש רות, סוף ההקדמה: 'ולא די זה [גזירת הגירוש] אלא שצוה [המלך מנואל] ליקח כל הספרים שבמלכותו אחר שצוה ליקח הבנים והבנות והבתי כנסיות'. הווי אומר: חטיפת הילדים וסגירת בתי הכנסיות, ובכללם בתי המדרשות, קדמו להחרמה כללית של ספרי היהודים. בנוסחה הארוך של הרשימה מהלך המאורעות אינו מחזור. צרור המור, ויצא, כתב-יד אוקספורד 254, 282: 'יצוה [המלך] לקחת כל ספריהם בכל מקומות מושבותיהם... וצוה שילכו כל היהודים ליום מועד לשכור בחורי וקני ללישבותה. וזה היה אחר שלקח כל התינוקות והנערי' והבחורי' להמיר דתם בעל כרחם'. כאן לא ברור אם 'וזה היה' מכון גם להחרמת הספרים, או שמא אינו מוסב אלא על ריכוז היהודים בליסבון. העדות העובדתית המפורטת על ההכרח להסתפק בהוראת 'שמע ישראל' לילדים מחמת החרמת הספרים נראית בעיני מהימנת יותר מן הציון הכללי שברשימה האוטוביוגרפית. אמיתותה מחוזקת בתיאורו של ארדוטאל (במהדורה הנזכרת לעיל, הערה 10, עמ' 39 – 40), שלפיו תפיסת 'בתי כנסיות ובתי מדרשות' קדמה לחטיפת הילדים, אם כי באותה כוונתה אין דיבור מפורש על החרמת הספרים. קפשאלי מזכיר את הגזירות הנידונות לאחר סיום תיאורו של חורבן יהדות פורטוגאל (בספרו הנזכר לעיל, הערה 10, כך, א, עמ' 238): 'בימים ההם צוה המלך ויקחו את כל הבתי כנסיות ויסגורו ויתן בתוכם כל ספרי היהודי' ויהיו שם סגורים בדלתים ובריה עד היום הזה'. הציונים הסתמיים מורים, שלא היו בידו ידיעות ברורות על התרחשות המאורעות הללו. שלושת המקורות כאחד באים ללמד, שהספרים כונסו בכל קהילה בבתי הכנסיות שהיו במקומה, ונשארו למשך זמן בלתי-ידוע ביישובים שנתרוקנו מאוכלוסייה יהודיים. רק בשלב האחרון, במהלך הריכוז בליסבון בסוף שנת רנ"ז, הוצאה פקודה חדשה, המובאת ברשימת ר' אברהם סבע שכתב-יד (שם, שם): 'זהכרו יוצא ובא בכל המדינה וסביבותיה שיוליכו כל הספרי' והתפילין לב"ה הגדולה שבלישבו'נה בקנס מות'. פקודה זו נודעה לו בשעה שישב מחוץ לעיר הביירה, לאחר מסע מייגע וממושך ממקום מושבו 'עד תום כחי ונוס לחי הולך לאט' (שם, שם), כלומר: האיסוף

מלכא מלך מלכייא מלכותא חיסנא ורבותא ויקרא ייב לנבוכדנצאר אבך⁴⁴, ומכאן למדתי כי זה בלשצאר שנאמ' עליו פסוק זה לקח כלי [בית] המקדש עשה מהם כלים לביתו ועשה עבודה גדולה לאלהי זהב וכסף, כן זה מלך פורטוגאל לקח כל התורה וסגר התפלות ועשה שמד לכל ישראל ולקח הבנים [וא]בות[?], שלא נשארנו אלא אני וחברי, ולקח כל כלי הבתי כנסיות עטרות וכדומה כמות משנים אלפים משקלי זהב וכסף ועשה מהם כלי לביתו לעשות עבודה גדולה לבית איש מת להשתחוות לזהב וכסף.

כאן הוסיף ללקיחת התורה סגירת בתי הכנסיות ואיסור התפילות, ומסתבר שביטול התורה וביטול התפילה נגזרו בד בבד. שוד כלי-הקודש על-ידי המלך ושימושם בהם אינו ידוע לי

בבית-הכנסת הגדול היה מכון להסגרת הספרים שיהודים החזיקו ברשותם בהפרת גזירת ההחרמה, בתקווה שיצליחו להבריחם בהפלגתם המצופה מליסבון. מסקנה זו מפיצה אור על ידיעה, שניני ר' שם טוב אבן שם טוב הראשון 'השליכו כל ספרי אביהם בבית הכנסת הגדולה אשר בלישבוניה, כי שם צוה המלך לשית כל ספרי הקדש, ובתוכם בא זה האור [ספר האמונות] שהיה להם למחשך' (בניהו [לעיל], ראשית הערה זו), עמ' רסא). מעשה זה התרחש זמן קצר לפני השמד הגדול בליסבון. [נבון] שיקבלתי את יריעות ההגה נחפרסם מאמרו של דן מנור, 'לתולדותיו של ר' אברהם סבע' מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ב (תשמ"ג), עמ' 208–231, ושם (עמ' 226–228) נדפסה בשלמותה הרישמה האוטוביוגרפית שככתב-יד אשר הסתמכתי עליה.]

ארדוטאל היה מקור יחיד לידיעה שהגזירות להחנקת החיים הדתיים היהודיים בפורטוגאל תוך הכנות להחלפת הגירוש המוצהר בהמרה המונית, ובכללן התוכנית האכזרית לביצוע השלב הראשון של ההמרה הכפויה בחטיפת הילדים, היו פרי רוחם של 'בני פריצי ישראל והמינים והאפיקורסים, ובראשם הארור לכן הארמי לוי בן שם רע [כינוי של גנאי ללוי בן שם טוב], הוא אשר יעץ למלך שיקח בתי כנסיות ובתי מדרשות, ואחר-כך יעץ שיקח בני ישראל הקטנים מ"ג שנים ולמטה שיחזירם לדת ישו' (עמ' 39–40). בעל הקטע האנונימי על 'ספר האמונות' אישש ידיעה זו, בהציגו את 'לוי הרשע הנז' ושני אחיו הפריצים' כיוזמי שמדות וגזירות של המלך מנואל, ובהדגישו במיוחד 'שאחת מעצותיו וממוצעותיו היתה שלא ימצא שום ספר מדתנו הקדושה כי אם ביד המלך' (בניהו, שם, שם). לבידור משמעותה של תעודה זו יש לציינן שתי טעויות בהבנת ענייניה. מבנהו של משפט-הפתיחה הקטוע (שם, שם): 'ובטלו תורת משה והקימו אמונת הנוצרים, ויעשו כל השמדות וגזרות אשר גזר המלך הרשע הנז' על ידי לוי הרשע הנז' ושני אחיו הפריצים', מורה בעליל שנושאי הפעולות בלשון רבים אינם לוי ואחיו, כפירושו של בניהו (שם, עמ' רלה), אלא פורטוגאלים שלוחי השלטונות, אשר מעשיהם בתוקף הוראותיו של 'המלך הרשע הנז' סופרו קודם, בחלק החסר מן התעודה. הטעות השנייה היא בזיהוים של צאצאי המקובל ר' שם טוב עם לוי ואחיו יועצי המלך, תוך הסבת המשפט הסמוך (יזא) פחדו מלשרוף הספר הקדוש הזה כי מצות המלך היתה שלא ישרפו שום ספר' (וכו') על הרשעים הפריצים, שנתנו יד לעשיית 'השמדות וגזרות'. לא ייתכן כי אלה שהכניסו את הספר לבית-הכנסת הגדול בעל-כורחם, משום שפחדו לשרוף אותו, הם שהגו את הגזירה להחרים את ספרי היהודים ולצבור אותם בבתי כנסיות. בניהו עצמו התלבט בשאלה זו, אבל ניסיונו הדחוק ליישב את הקושי 'בעל כורחנו' אינו מתקבל על הדעת. עיין שם, עמ' רמה. תיאור המעשה בתעודה השנייה מוסיף ראייה חזקה לערעור הזהויה המוצע. שם אין זכר ללוי הרשע ולאחיו, וכל הסיפור מצומצם בהודעה ש'ספר האמונות' לא היה חביב על צאצאי המחבר ו'שהכריחם השמד מפורטוגאל לבני בני בניו לתת ולהשליך מעליהם הספר הזה כדי שלא ימצא ספר אמונת יהודים בידיהם' (שם, עמ' רסב). משליכי הספר מוצגים כאן כיהודים שהיו נתונים במצוקה עקב הגזירות, ולא כאנשי זדון במחיצת המלך, שחרשו מזימות להמיט שואה על היהודים והיהדות. לפיכך הדעת נותנת, שבתעודה הראשונה מדובר על שתי קבוצות שונות של בני משפחות אבן שם טוב.

ציטוט מסורס בצירוף שני פסוקים: דניאל ב לו; ח יח. במקור רק הפסוק השני נאמר על בלשצאר. 44

ממקור אחר⁴⁵. כנראה מעשה זה המתואר במפורט, בציון משקלם של התכשיטים הגזולים, משמעו שהמלך צבר בארמונו את תשמישי הקדושה שנאספו מבתי הכנסיות בליסבון, ואולי מהמדינה כולה, התיך אותם והפכם לכלי־שרת נוצריים וערך בהם פולחן חגיגי מיוחד בכנסייה גדולה בליסבון.

חידושים גמורים ומיוחדים במינם מסורים לנו בהבאת שתי נבואות פורענות של המחבר מלפני התחלת הגזירות:

(1) 3ב: 'כי כן הוצאתי מלם' רבה המשרה וכו' [ישעיה ט ו] גרוש פורטוגאל בצער גדול ובפרשיות סתומות, ונתתי קודם שני חדשים בכתב להחכמים'. נבואה זו בוודאי נצנצה ברוחו בתחילת רנ"ז, ופרסומה בכתב נעשה איפוא שני חודשים קודם חתימתה של פקודת הגירוש, כלומר: בסוף תשרי או בתחילת חשוון רנ"ז (אוקטובר 1496)⁴⁶. באותו זמן כבר נודע בפורטוגאל, שמלכי ספרד לוחצים על המלך מנואל שילך בדרכם ויגרש את היהודים מארצו, ומעמידים פעולה זו כתנאי להשאת בתם למלך פורטוגאל. דרישתם שימשה נושא לוויכוח סוער במועצת המדינה (Cortes)⁴⁷. לא ידענו עד עתה כלום על האווירה ששררה בציבור היהודי לפני הכרזתה של פקודת הגירוש. כאן למדים אנו שידעו על הגירוש הצפוי, ומסתבר שהחכמים פנו מתוך חרדה אל המחבר משום שהיה מפורסם כבעל חזיונות אמיתיים.

(2) 6א: 'כי כאן ג"כ רמז לנו שלמה המלך ע"ה בסימן שנתנו לי עת הזמיר הגיע [שיר השירים ב יב], כי מכאן הוצאתי לקיחת הבנים במניין ה' אלפים זמיר [רנ"ז], כי אם היה תשובה הזמיר זה כמו רנה, ואם לא — הראו לי לקיחת הבנים ובזמן זמירת [הכרמים, ובזה] רמז לנו כי אנחנו כרמים, ובעונותינו כן נתקיים'. זמנה של נבואה זו אינו מחוור: ייתכן שחזון זה נתגלה לפני שנת 'הזמיר', דהיינו בשנת רנ"ז, כאשר יהודי פורטוגאל עדיין ישבו בשלווה ונהנו מן החירות ומן היחס הסובלני שהמלך החדש העניק להם, ואולי צצה נבואה זו בתחילת רנ"ז, במקביל לחזון הגירוש שדנתי בו קודם, דהיינו בשעת דמדומי השקיעה בחיי יהדות פורטוגאל⁴⁸.

חטיפת הילדים בפסח רנ"ז (במחצית השנייה של מארס 1497) מתוארת כקיצוצם וכריתתם של ענפי הגפנים, בהסמכת הביטוי המקראי 'עת הזמיר' לזמן זמירת הכרמים, שמעשי האכזריות בוצעו בו.

45 בקינת ר' דוד בן יוסף אבן יחייא על גירוש פורטוגאל, שפורסמה על־ידי א"מ הברמן (אוצר יהודי ספרד, ה [תשכ"ב], עמ' 14–16), נזכרים גם כלי־הקודש שאבדו בשמדות: 'ואיה כנסיות / ביפי בנויות/ וחמדת שכיית/ דביר ועזרה... ואיה צניפות/ מעילות ומפות/ וכלים וצפות/ מנורות לאורה' (שם, עמ' 15). אך זהו קול נהי בזעקת שבר כללית, ללא רמז לשור כלי־הקודש המתואר ב'דפי גניזה'.

46 עיין לעיל, סמוך להערה 13.

47 הוויכוחים במועצה ובציבור באוקטובר 1496, שנתעוררו עקב בקשתו של מנואל לשאת את בתם של מלכי ספרד והדרישה מצדם לגרש את היהודים מפורטוגאל, מתוארים במפורט במקורות פורטוגאליים. עיין הרקולאנו (לעיל, הערה 10), עמ' 249–250; גרץ (לעיל, שם), עמ' 377–379; קייזרלינג (לעיל, שם), עמ' 125–128.

48 ועיין לעיל, סמוך להערה 12.

מבחינה היסטורית ייחודם הסגולי וערכם הגדול ביותר של 'דפי גניזה' גלומים בצרור ידיעות על נסיבותיה וספיחיה של ההמרה ההמונית הכפויה בליסבון. ידיעות אלו בחלקן חדשות לגמרי, ועל-כל-פנים רובן ככולן אין להן זכר במקורות יהודיים ידועים. מעלתן היתירה היא, שלא על עצמן בלבד באות ללמד, אלא לאורך ניתן להבהיר סתומות שבידיעות המונחות לפנינו מזמן, ובבירור נוצרת אפשרות לפזר או להקליש את עב הענן האופף את חיסולה הטראגי של יהדות פורטוגאל ושל גולי ספרד שנקלטו בתוכה. אביא את שתי הפסקאות הראשיות ואברר את משמעותן ואת העניינים הכרוכים בהן.

(1) 1ב:

ואח"כ אמ' הפסוק [דניאל ז כו] ודינא יתיב ושלטניה יהעדון להשמדא ולהוכרדא עד סופא. וראינו בעינינו כי לזמן שנעשו הגזירות [ב]בתים בלוש אישטאוש מליסבואה ישמר השם [?], והלך המלך פורטוגאל לקחת לאשה לבת זה המלך [פרדינאנד] סמוך היה מיתת בן הזה המלך ספרד יורש אותנו, ואחריו עשרה שבועות היתה מפלת אשתו מההוא בנו בן מהאפע[ה], שאז נתתי בש[ם] יי' [?] לו למלך פורטוגאל ההם הבשורות ועל סבתם שממליכים אותו ולאשתו בבית ההוא למלך ספרד, וג"כ אמרתי לו כמו שהש"י נותן לפידי אש משמים על ע"ז מס' אנג'י[?] ל מרומה, כמו שראו בעיניהם כל חברי כי מ[נהם] שנים או [שלשה ה]ם כאן במדינה הזאת מצרים ששם ר' שמואל באלין[סי]... [ור' אל]פואל [?] ומ"ר לירמא [?], חסידי עליון מהנשארים בקדושת השם חברי ת"ל [?], כי על סב[ה] של הבשורה [מהע"ז] סחבו אותי באזקים וכו' [?], ואח"כ כ[נת]בתי לו [מכ]תב ששלחתי [למ]לך משום הזוהר וכמ[נ]ן עתיד להיות מיתתו ומיתת ביתו, ובשנה ההיא מתה א[שתו].....[ב]ת המלך ספרד.

הפסוק מדניאל שבראש הפסקה, וכן בשורות נוספות על מיתות במשפחת מלכי ספרד ופורטוגאל, מורים בבירור שתכליתו הראשית של הכותב ברשימה מפורטת זו היתה הוכחת העונשים מן השמיים על המלכים הרשעים והבלטת פעילותו האישית במסירות-נפש, שנועדה להטיח בפני המלך את נבואות הפורענות. לענייננו חשיבותה העיקרית של הרשימה היא בהעשרת ידיעותינו על נסיבות ההמרה ההמונית בליסבון.

בציון 'הגזירות' [ב]בתים בלוש אישטאוש', החוזר במקום אחר (א5): '... מיום שהמלך פורטוגאל עשה הגזירות בבתים לוש אישטאוש', הכוונה לארמון בשם Os Estãos, שבו כונסו היהודים מכל חלקי המדינה אשר רוכזו בליסבון בקיץ 1497 בפקודת המלך, ומשם נסחבו לכנסיות והוטבלו בעל-כורחם. מקורות פורטוגאליים, המזכירים את המקום בשמו, מציינים שבארמון נדחסו יותר מעשרים אלף נפש⁴⁹. חוקרים טענו כי מן הנמנע שעשרים

אלף בני-אדם נמצאו יחד באותו בניין, ששטחו ידוע⁵⁰. אולי יש להסיק מן התיאור כאן ('בתים לוש אישטאוש'), שרוכזו בגוש של בניינים בשטח הארמון ובסביבתו⁵¹. ידיעות משלימות, המסייעות להבין כיצד 'הצליחו' לצופף רכבות יהודים באוש אישטאוש, מצויות ברשימה שבכתב-יד מאת ר' אברהם סבע⁵², שהתנסה בזוועות הרכוז בליסבון. שם נאמר, ש'הכניסום כלם לחצר אחד כמו עשרת אלפים יהודים, וכלם הכריחום ופתום להמיר דתם', והכותב מציין שענייני אונס ההמרה באותו מקום נמשכו ארבעה ימים⁵³. המספר עשרת אלפים מורה, שהכותב מתאר חלק מן המעונים שהיו 'משוכנים' בחצר הארמון⁵⁴, עד שסחבו אותם במהירות מחרידה לאגנות הטבילה. כנראה שאר המעונים, וכיניהם בעל-דפי גניזה, כונסו בתוך בניינים.

קשרי החיתון בין המלך מנואל לבין מלכי ספרד והאירועים הכרוכים בהם, שהתרחשו בשני בתי המלוכה, שימשו גורם מכריע בהתהוותה ובהשתלשלותה של שואת פורטוגאל. שאיפת מנואל לאחד בראשותו את שתי הממלכות, דרך נשיאת איזבלה, בתם הבכירה של המלכים הקאטוליים, היתה המניע הראשוני לשינוי יחסו כלפי היהודים ולטיפולו בהם לפי המתכונת הספרדית, כדרישת הכלה המיועדת והוריה. במקורות יהודיים ידועים לא מצאתי זכר לעניינים משפחתיים אלה בבתי המלוכה של ספרד ופורטוגאל בקשר לגזירות פורטוגאל⁵⁵. במקורות פורטוגאליים וספרדיים הם מתוארים במפורט לגופם, ובדרך כלל

עיין הרקולאנו, שם, עמ' 255, הערה 34; רות, אנוסים (לעיל, הערה 31), עמ' 59, ועמ' 382–383, הערה 2. לתיאור מדויק של ארמון אוש אישטאוש ראה Remedios (לעיל, הערה 10), עמ' 296, הערה 1.

51 גם אושקי מדבר על 'בתים'. עיין אושקי (לעיל, הערה 10), עמ' 203 (בלשון המקור: grandes casas nome os estão). מקורות פורטוגאליים טשטשו את המצב האיום ששרר במחנה הרכוז, ורק אושקי הציג את הזוועות במפורט. עיין גרץ (לעיל, הערה 10), עמ' 383, הערה 1; קייזרלינג (לעיל, שם), עמ' 133, הערה 1. אימי השואה הנאצית מבטלים את פקוקי ההיסטוריונים באמיתות הידיעה על ריכוז רכבות בשטח צר.

52 עיין לעיל, הערה 43.

53 כתב-יד אוקספורד 254, 83. ראה להלן. סמוך להערה 69. משך זמן העינויים באוש אישטאוש אינו מחזור במקורות הפורטוגאליים, ולפי כמה תיאורים נראה ששידולים ממושכים קדמו לאונס ההמרה. עיין קייזרלינג (לעיל, הערה 10), עמ' 133–134; רות, אנוסים (לעיל, הערה 31), עמ' 59–60. אושקי ([לעיל, הערה 10], עמ' 203–204) מספר, שבמשך שלושה ימים הרעיבו את המוני אוש אישטאוש, אבל לא ברור כמה זמן אחרי ריכוזם התחילה ההרעבה. לפי דברי סבע נראה שכל תהליכי ההמרה נמשכו ארבעה ימים. ועיין תיאורו של ר' יוסף הכהן בעקבות אושקי (עמק הבכא [לעיל, הערה 26], עמ' 89–90).

54 ייתכן ש'חצר אחד' משמעו ארמון מלכותי. לשונו של ר' גדליה ׳י יחייא מסייע למוכן זה. שלשלת הקבלה, עמ' רעג. '... הכניסם בחצירו הגדול שהיה נקרא איסטאוש...'. בנוסח זה סטה מתיאורו של אושקי (ראה הערה קודמת), וכנראה התכוון להכניס תיקון על-פי מסורת שבידו. ועיין לעיל, הערה 42.

55 בשני חיבוריו של ר' יוסף הכהן (דברי הימים [לעיל, הערה 42], א, מט ע"א; עמק הבכא [לעיל, הערה 26], עמ' 86) נזכר דרך-אגב, לציון הענשתם של מלכי ספרד מן השמיים, מות בתם מלכת פורטוגאל בהולדת בנה, אבל ללא שום זיקה לפורענויות שהיו כרוכות בקשרי החיתון עם המלך מנואל. חוסר הידיעות הללו מתמיה במיוחד בתיאורי קפשאל. הוא מגולל באריכות רבה את פרשת נישואיה הראשונים של הנסיכה הספרדית איזבלה ליורש-העצר הפורטוגאלי אלפונסו, בנו של המלך ג'ואן השני

נזכרת גם זיקתם לגורל יהודי פורטוגאל⁵⁶.

הידיעות המסורות כאן מאומתות במלואן במקורות לא-יהודיים בציון תאריכים, ולפיכן ניתן לפתור שתי שאלות קשות בנוגע להמרה ההמונית. מן הידיעה, שהגזירות באוש אישטאוש התחוללו זמן קצר קודם יציאתו של מנואל מליסבון לשאת את הנסיכה הספרדית, למדים אנו, שסתימת הגולל על יהדות פורטוגאל נעשתה בסוף אוגוסט או בתחילת ספטמבר 1497 (בסוף אלול רנ"ז או בתחילת תשרי רנ"ח)⁵⁷, בניגוד לדעה הרווחת

(קפשאלי [לעיל, הערה 10], א, פרק ע"ט, עמ' 229–232). בתחילת הפרק הוא מוסר פרטים על המצב המשפחתי בבית מלכי ספרד, ואף יודע לספר, שבתם הבכירה היתה יעד פוליטי מבוקש ל'כל מלכי הגוים', משום ש'אם יקרה לו [לבנו היחיד של פרדינאנד] מות לבתו הגדולה משפט המלוכה והיא יורשת עצר'. בסוף הפרק מתוארים מותו החטוף של יורש-העצר הפורטוגאלי ושובה של אלמנתו לספרד. אף מסופר שם (עמ' 239–240), שעקב מותו הפתאומי של יורש-העצר הספרדי נפלה מלכות ספרד בחלקו של הנסיך ההבסבורגי פיליפ, בעלה של חואנה, בתם השנייה של מלכי ספרד. לא יאומן כי הגולים או קרוביהם, שקפשאלי שמע מפיהם ענייני מאורעות פורטוגאל, לא ידעו שהנסיכה הספרדית הבכירה, האלמנה איזבלה, נישאה למלך מנואל סמוך להמרה ההמונית בליסבון ונעשתה יורשת-העצר, ולאחר מותה באוגוסט 1498 עברה יורשת העצר לבנה מיגואל, ורק כאשר הנסיך הינוקא הסתלק מן העולם (יולי 1500) זכה הנסיך ההבסבורגי במועמדות למלוכת ספרד (ראה מראי-מקום בהערה הבאה). אולם ברור, שקפשאלי לא ידע כלום על פרשה זו, ולכן קבע שמנואל החליט לגרש את היהודים מפורטוגאל 'כי קנא למלך ספרד, ויאמ' בלבו: כאשר עשה לזרע יהודה מלך ספרד כן אעשה להם' (שם, עמ' 232), ללא זכר לרדישת הנסיכה הספרדית והוריה לגרש את היהודים. לפיכך ניצבת לפנינו שאלה קשה: מה טעם עברו אנשי שיחו של קפשאלי בשתיקה על קשרי החיתון בין המלך מנואל לבין מלכי ספרד והעלימו את השפעתם במהלך גזירות פורטוגאל? לעניינים שהיו כרוכים בנישואיו קצרי-הימים של יורש-העצר הפורטוגאלי אלפונסו עם הנסיכה הספרדית איזבלה, מסוף 1490 עד אמצע 1491, עיין קיזרולינג [לעיל, הערה 10], עמ' 98–99. הנחתו האנאכרוניסטית של אושקי המובאת שם, שמותו של אלפונסו היה עונש מן השמיים על יחסו האכזרי של אביו, המלך ג'ואן, למגורשי ספרד, נמצאת גם אצל קפשאלי [לעיל, הערה 10], עמ' 231). מכאן שבלכול מוקדם ומאוחר במאורעות אלה, בהעברת מותו של אלפונסו משנת 1491 לשנת 1493, היה נפוץ בחוגים של גולי פורטוגאל.

56 הנה כמה מראי-מקום לפרשת קשרי החיתון בין המלך מנואל לבין מלכי ספרד ולמאורעות בשני בתי המלוכה הנוגעים לעניינינו: Goes [לעיל, הערה 10], פרקים י"א, כ"ב, כ"ד, כ"ו–ל', ל"ב, ל"ד; Osorio [לעיל, שם], עמ' 16–17, 36–45, 85–86; הרקולאנו [לעיל, שם], עמ' 249–251; גרץ, ח [לעיל, שם], עמ' 377–380, 387; קיזרולינג [לעיל, שם], עמ' 125–129; Prescott [לעיל, הערה 38], ב, עמ' 343–347, 355–367; R.B. Merriman, *The Rise of the Spanish Empire in the Old World and in the* [להלן: Merriman], pp. 263–271, New York 1936, II.

57 ראש השנה חל בימים 28.8–29.8. ציינתי שני תאריכים אלטרנטיביים, משום שבקצת מקורות נאמר שהשמד נעשה בשנת רנ"ז, ובקצתם המועד הוא שנת רנ"ח. זכות, יוחסין, עמ' 223: "... ובשנת נז"ר לאחר גירוש פורטוגאל"; עמ' 227: "... ומהם שהמירו דתם מרוב הצרות עד שבא נז"ר לאחר... והיה שמד גדול בשנה ההיא שלא היה מעולם". ואילו לפי רשימות 'יצחק בן' פאראג' השמד הגדול בליסבון התרחש בשנת רנ"ח. עיין Marx [לעיל, הערה 26], עמ' 266; שם נאמר בטעות שגם פקודת הגירוש ניתנה בשנת רנ"ח. לכאורה אין לפקפק בנכונות הציונים שבספר יוחסין. אך דברי זכות אינם מתווררים לגמרי. כי נראה שלאחר גירוש פורטוגאל, משמעו לאחר הכרת פקודת הגירוש, וייתכן ש'שמד גדול' מכון לחטיפת הילדים בפסח המתואר במשפט הבא, כלומר: זכות השמיט כליל את זכר השמד ההמוני בליסבון. וראה להלן, הערה 88. לדעת היסטוריונים, בעקבות מקורות פורטוגאליים, שהשמד בליסבון נעשה בסוף אוקטובר, עיין גרץ, ח [לעיל, הערה 10], עמ' 382–383; קיזרולינג [לעיל, שם], עמ' 132–133.

במחקרים, שאונס ההמרה נעשה בסוף אוקטובר, בתום המועד שנקבע בפקודת הגירוש לציאת היהודים מפורטוגאל. חוזה הנישואין נחתם באוגוסט 1497 והמלך יצא מליסבון בספטמבר⁵⁸.

מסקנה זו מחריפה את השאלה המטרידה גם בלאו הכי: מה דחף את המלך לחסל את יהדות פורטוגאל בחיפזון ובאכזריות איומה? התשובה היא בסמיכות החתונה המלכותית למיתתו של יורש-העצר הספרדי חואן, הנזכרת ב'דפי גניזה'. הנסיך סבל ממחלה קשה בזמן שנקבע לעריכת החתונה, והמלך מנואל ופמלייתו נתעכבו בפורטוגאל סמוך לגבול ספרד משום שהורי הכלה ביקשו לדחות את מועד הנישואין מחמת מצבו הקשה של בנם. אך מנואל דרש בתוקף לערוך את החתונה ללא דיחוי, ועקב לחצו נערכה ללא נוכחותו של המלך פרדינאנד, שנשאר אצל בנו החולה אשר נפטר כעבור ימים אחדים (4.10.1497)⁵⁹. להיטותו של מנואל נבעה מחפצו הנמרץ, שפעת הסתלקותו של יורש-העצר הספרדי כבר יהיה חתן המלך, ואשתו תהיה מיועדת לרשת את כס המלכות⁶⁰. הוא פעל איפוא במרץ דימוני לחיסול היישוב היהודי בארצו, בהתאם להתחייבותו בחוזה הנישואין, כדי להסיר חישה-מהר כל מעצור מדרכו במירוץ אל המטרה המדינית הנכספת.

תיאור הנבואות חשוב גם להכרת מעמדו של המחבר בחצר המלכות. במקום אחר (א2) נאמר: 'כי על סבת לקותו'⁶¹ הוא יזכור ממה שאני שלחתי לו בכתב וכתבו בספר הזכרונות שלו, ועתידין להיות יהודים האנוסים על ההוא סבה או ששולח אותם להיות יהודים'. המלים 'לזמן' [?] הליכתנו [?] ללינסבואה] במשפט קטוע (א1) מורות, שבזמן הריכוז לא היה תושב ליסבון, אבל בכל זאת ייתכן שהיה מוכר קודם בחצר המלכות ופעל במחיצת המלך כצופה נסתר. על-כל-פנים אין ספק שמנואל העריך את כושרו החזיוני והיטה אוזן קשובה לנבואותיו בזמן ההמרה ההמונית וההכנות לעריכת הנישואין המלכותיים. ידיעה זו חשובה גם להבנת גורלם של יהודים אחרים אסירי המלכות, כפי שיתברר מתוך הפסקה הבאה:

58 עיין הרקולאנו (לעיל, הערה 10), עמ' 249–251 ומקורותיו. גרץ, ח (לעיל, שם), עמ' 379, וקייזרלינג (לעיל, שם), עמ' 128 כתבו, כנראה על-פי מאמרו של Heine שלא היה לפני (ראה לעיל, סוף הערה 10), שחוזה הנישואין נחתם ביום 30.11.1496 ופקודת הגירוש של מנואל הוצאה תכופ לחתימת החוזה. לנוכח ידיעות המתועדות שקראתי אין ספק בעיני, שמהלך המאורעות היה כמתואר בפנים. עיין גם Prescott (לעיל, הערה 38), ב, עמ' 328–329; Merriman (לעיל, סוף הערה 56), עמ' 265–267. אכן, גרץ עצמו כתב במקום אחר (שם, עמ' 387), שחוזה הנישואין נחתם באוגוסט 1497.

59 עיין Goes (לעיל, הערה 10), פרק כ"ד; Osorio (לעיל, שם), עמ' 36–37.

60 מלכתחילה דעתם של מלכי ספרד לא היתה נוחה מן הסיכוי, שירושת העצר תעבור לידי מלך פורטוגאל. אולם בדיעבד, לאחר שבנם מת ולא הניח אחרי יורש, ראו בהנחלת המלוכה למנואל את הרע במיעוטו, כנגד האפשרות שחתנם פיליפ ההבסבורגי יהיה מיועד לרשת את מלוכתם, ולכן החישו את הזמנת הזוג המלכותי הפורטוגאלי לספרד לקבל את האישורים הרשמיים ליעודם המלכותי. עיין Prescott (לעיל, הערה 38), ב, עמ' 332–333; Merriman (לעיל, סוף הערה 56), עמ' 265–267.

61 מחלת המלך מנואל הנזכרת קודם.

(2) א3 :

... בהיום ה' מז"ך כתית למאור⁶² [פרשת תצוה; שמות כז כ] יצאנו לחירות אנו ז"ך חברים כתיית למאור להעלות נר תמיד [שם שם] ב"ה, ומשם ואילך כל [?] האחרים וכל משהיו גנוזים בבתים שלא נשתמדו וג"כ שלא היו גנוזים ולא נשתמדו היו שלוחים על ידו מהמלך למלכות פי"ס. וזה ת"ל היה על סבת הבשורות מלכותו שאני אמרתי לו והאש ע"ז של רומי [ארמון סן אנג'לו] בשם יי, ודברים אחרים על שעשו לי רעות, ועכ"ז כשראה [המלך] קיום דברי ת"ל לא המיתו אותי ושלחו אותי ולכל חברי לחירות, ומשם ואילך לכל ישראל ב"ה.

בפיסקה זו הגענו לעניין שארית הפליטה בשואת פורטוגאל, שלפי הידיעות שהיו לפנינו עד עתה, נראתה כבעיה סבוכה ללא פיתרון נאות. במקור פורטוגאלי מסופר, שלאחר גמר ההמרה הכללית נותרו שבעה-שמונה יהודים קשי-עורף שהחזיקו בדת ישראל, והמלך שילח אותם לאפריקה⁶³. ר' אברהם סבע מדבר על שתי קבוצות של מקדשי-השם בליסבון: קבוצת ר' שמעון מימי ובני משפחתו וחבריו, וקבוצה אחרת שהוא עצמו השתייך אליה. חברי שתי הקבוצות היו כלואים בבית-סוהר אחרי ההמרה ההמונית ושולחו לאפריקה, אלא שקבוצת ר' אברהם סבע שוחררה קודם⁶⁴. ר' אברהם ארדוטיאל הזכיר בשמותיהם שלושה מקדשי-השם בליסבון, שחיו בפיס: ר' שם טוב לירמה, ר' יעקב לואל ור' אברהם סבע⁶⁵. ואילו ר' אליהו קפשאלי לא ידע לספר אלא על קבוצת ר' שמעון מימי, שלדבריו מנתה שבעה חברים וארבעה מהם שנותרו בחיים הוטלו לים בספינה רעועה ובדרך נס הגיעו לפיס⁶⁶. בצירופן ובתיאומן של הידיעות השונות שבמקורות אלה לכאורה המסקנה הסבירה ביותר היא, שסך-הכל נמלטו מהמרה ויצאו מפורטוגאל שבעה-שמונה אסירים משוחררים, ארבעה מקבוצת ר' שמעון מימי ושלושה-ארבעה מן הקבוצה האחרת.

ר' שמעון מימי וחבורתו אינם נזכרים ב'דפי גניזה'. הדעת נותנת, שבחיבור השלם לא עבר המחבר בשתיקה על עמידתם בגבורה עילאית בניסיון השמד⁶⁷. הקטע שהבאתי מכון בוודאי לקבוצה האחרת, שר' אברהם סבע נמנה עמה, ואכן שניים מחבריה, לואל-אלפואל ולירמה, הנזכרים ב'השלמת ספר הקבלה', מובאים גם ב'דפי גניזה' כשותפי המחבר בקידוש-השם (ב1)⁶⁸. התמונה המצטיירת כאן לגבי קבוצה זו מכילה חידושים בלתי-צפויים ורביי-חשיבות.

62 ט' באדר ראשון רנ"ח.

63 עיין הרקולאנו (לעיל, הערה 10), עמ' 256, הערה 37.

64 עיין צרור המור, סוף בחוקותי: גרץ, ח (לעיל, הערה 10), עמ' 387-388, וציון 14, עמ' 484-487.

65 עיין השלמת ספר הקבלה (לעיל, הערה 10), עמ' 31.

66 עיין סדר אליהו זוטא (לעיל, הערה 10), א, עמ' 236-238.

67 עיין נ"ש ליבאוויטש, ר' אברהם סבע וספריו צרור המור ואשכול הכופר, ברוקלין נ. י. תרצ"ו, עמ' יג-יד. שם מקובצים תיאורי קידוש השם של ר' שמעון מימי וחבורתו כלשונם במקורות שונים.

68 ראה המובאה לעיל עמ' 73. גרץ, ח (לעיל, הערה 10), עמ' 484, הציע לקרוא אלפואל במקום לואל. האזכור ב'דפי גניזה' מאשר את תיקונו.

החידוש הראשון הבולט הוא, כי בחבורת מקדשי-השם ששוחזרו ונשלחו 'למלכות פיס' היו 'ז"ך חברים', פי שבעה או פי תשעה מן המספר המקובל ביחס לקבוצה זו. ברשימה שבכתב-היד של ר' אברהם סבע נאמר: 'ובד' ימים [מתחילת אונס ההמרה ההמונית במחנה הריכוז] לא נשאר ארבעים בין אנשים ונשים'⁶⁹. מספר זה אינו סותר את המספר הנקוב ב'דפי גניזה' אלא משלים אותו: יחד עם הנשים שבחבורה הגיע מניינם לארבעים בקירוב. באותה רשימה נתונה השלמה נוספת: אנשי שארית הפליטה נכללו ונסגרו בבית-סוהר 'כדי להמיר דתנו' וכ'שראה המלך שלא עלה בידו' ציווה לשחרר אותם ולשלחם לאפריקה⁷⁰. מסתבר שגם בעל 'דפי גניזה' היה כלוא בבית-סוהר, אבל ייתכן שזכה ליחס מיוחד, ורק כשנבואותיו והתרסותיו עוררו רוגז ככלו אותו⁷¹. ר' אברהם סבע כתב ברשימתו, כי הוא וחבריו ישבו בבית-סוהר שישה חודשים לערך⁷².

חידוש מפתיע ומתמיה מוצג לפנינו בהודעה, שנוסף לעשרות מקדשי-השם שולחו לאפריקה גם 'כל משהיו גנוזים בבתיים שלא נשתמדו וג'כ שלא היו גנוזים ולא נשתמדו'. פירושו של דבר, כי בעת השמד הגדול ואחריו חיו בפורטוגאל יהודים, כנראה במספר ניכר, שידי ההורגים והאונסים לא השיגו אותם וגם הם הפליגו לאפריקה ללא המרה ברשיון המלך. הא כיצד? מה פשר 'גנוזים בבתיים' ו'שלא היו גנוזים', ואיך נמלטו ממעצר ומהמרה אלו ואלו? דומני שאפשר ליישב את התמיהות בהתחשב בשני עניינים, שלא זכו לתשומת-לב החוקרים. במקורות פורטוגאליים מסופר, שבשלב הראשון של ההמרה ההמונית, בחטיפת הילדים בפסח, היו נוצרים שהחביאו ילדים בבתיים והצילום מהמרה⁷³. העניין השני נוגע למצבם של יהודי ליסבון בעת הגזירות, ובייחוד בששת החודשים שבין המרת הילדים בניסן רנ"ז לבין ההמרה הכללית בתשרי רנ"ח. בליסבון היתה קהילה גדולה וחשובה⁷⁴. בהוראת המלך לרכוז את היהודים בליסבון ובביצועה העמידו השלטונות פנים,

69 כתב-יד אוקספורד 254, 83א, וראה לעיל, הערה 53.

70 השלמה זו נמצאת רק בכתב יד פארמה 815. עיין לעיל, הערה 43.

71 ראה דבריו על סחיבתו באזיקים (ב1), המובאים לעיל בהתחלת הדיון הזה.

72 ברשימה שבכתב-יד כתוב: 'ואחר ר' חדשים צוה המלך לתת לנו ספינה אחת שכורה להוליכנו לארזיליא'. בנוסח הקצר שבהקדמות לאשכול הכופר, רות ואסתר, נאמר: 'ועמדת שם מרעיד קרוב לששה חדשים'. מכיוון שאנו יודעים עתה בוודאות ששוחזרו בט' באדר ראשון רנ"ח, יש לומר שציון זה מסייע להנחה, שאונס ההמרה בוצע בסוף אלול רנ"ז. אבל גם בכך אין יסוד להכרעה חותכת. עיין לעיל, הערה 57.

73 עיין הרקולאנו (לעיל, הערה 10), עמ' 254.

74 במקורות רבים מובלטת גדולתה וחשיבותה של קהילת ליסבון. אביא ציונים אחדים. אור החיים לר' יוסף יעבץ, פיראהר ש"ד, פרק י"ב: 'גם בדור הזה קמו אנשים חכמים ונבונים במלכות ספרד ובמלכות פורטוגל, ובפרט בעיר הגדולה עיר ואם בישראל, לא ראיתי כמות בכל ישראל, היא העיר הנקראת לישבונא, שמה ישבו חסידים גדולים מחזיקים בתורה ובמצות, ובפרט במצות הצדקה... ויהי להם לראש יושב בשבת תחכמוני זקן ונשוא פנים, הוא הראש הגדול מלא תורה כאחד מהאמוראים רבי יוסף חיוון [!]. ר' משה נ' חביב, שיצא מפורטוגאל לפני גירוש ספרד (עיין להלן, סמוך להערה 140), כתב בחרוזים שבסיום ההקדמה לספרו דברי נועם, קושטא ר"ע: '... ומולדתי באשכנז/קהלה המפוארה — ובגולה לראש פנה/ובתורה ובחכמה — ובחנות מצויינה/וביחס ובעושר — ובכבוד מזויינה'. לשון

שבכוונתם לאפשר ליהודים להפליג בים לפני תום המועד ליציאתם מפורטוגאל. התכנסות היהודים מכל חלקי המדינה בוודאי נמשכה זמן רב, והדעת נותנת שיהודי ליסבון לא הוצאו מבתיים לפני המערכה האחרונה בריכוז ההמונים באוש אישטאוש. שני עניינים אלה נותנים מקום להניח, שחלק־מה מקהל היהודים בכללותו מצאו מקלט בבתי שכניהם הנוצרים ביישוביהם, ונוסף לכך היו כנראה בעיר הבירה יהודים שהצליחו להישאר חבויים בבתיים, ואולי החביאו אצלם גם יהודים מחוץ לליסבון, שבזמן נהירתם לשם באו לחסות בצל קורתם. ואילו לגבי יהודים שלא היו גנוזים, אפשרות סבירה היא שחיו מחוץ לתחומי מושבם והתחזו לנוצרים.

לנוכח המידע החדש המגדיל את מספר היהודים שניצלו מהמרה ושחררו על־ידי המלך מתעצמת השאלה, שנשאלה גם כשהדיעות על שארית הפליטה דיברו על קומץ קטן בלבד: מה טעם החליט המלך לשחרר את מקדשי־השם המרדנים ולהוציאם מתחומי פורטוגאל? גרץ ביקש לתרץ פליאה זו בהנחה, שהשחרור בוצע אחרי מותה של מלכת פורטוגאל אויבת היהודים, בלידת בנה (24.8.1498)⁷⁵. הידיעה שב'דפי גניזה' מבטלת הנחה זו, שכן נקבע בה במפורש שהפליטים יצאו לחירות כשבעה חודשים לפני מות המלכה (1.2.1498). כאן שומעים אנו, שהמלך גיאות לשחררם בזכות נבואותיו של המחבר על המלכתו בספרד. זמן השחרור מסייע לאימותה של הודעה זו, הנשמעת לכאורה כהתפארות בדיונית. במות יורש־העצר חואן ציפו המלכים והעם בספרד, שאלמנת הנסיך ההרה תלד בן והמועמדות לרשת את השלטון לא תעבור למלך פורטוגאל באמצעות אשתו. תקווה זו נכזבה, כי לאחר זמן קצר הפילה האלמנה את עוברה⁷⁶. באמצע דצמבר 1497, בשוב הזוג המלכותי לליסבון אחרי חתונתם, קיבלו את הידיעה על ההפלה והוזמנו לבוא לספרד לשם אישורה הרשמי של העברת ירושת־העצר למלכת פורטוגאל. מסיבות מדיניות דחה מנאל את המסע, ורק בסוף מארס 1498 יצאו מליסבון⁷⁷. נמצא שההוראה לשחרור מקדשי־השם ניתנה כחודש לאחר שההפלה נודעה בליסבון וכחודשיים לפני המסע המיוחל לספרד. לנוכח נסיבות אלה מתקבל על הדעת, שמעשה השחרור היה מעין אקט של חנינה לרגל התגשמות שאיפתו

הקולופון המחזורי בסוף ספר אבודרהם, ליסבון ר"נ: 'באשכונה בתוכה יש קהלה — לעיר ואם לכל ראשי קהלות/חכמים בה וגם ראשי ישיבות — וכל טובות בתוכם הם כלולות' (הריני מודה לאחי, פרץ תשבי, שהעמידני על שורות אלה). לדברי ר' יוסף יעבץ יש להוסיף בירור. מקובל לחשוב, שבעל אור החיים היה מגולי ספרד שעברו לפורטוגאל בזמן הגירוש ויצאו משם בשנת רנ"ג. לדעתי נוסח הדברים שהבאתי מורה, שהם מכוונים לשהותו בפורטוגאל לפני גירוש ספרד. רושם זה מחוזק בראיה עניינית ברורה. תכופ לשבחי קהילת ליסבון ורבה, ר' יוסף חיון, מסתמך יעבץ על ר' יצחק אברבנאל בכינוי 'אחד מגדולי העיר הנזכרת', ששמע מפיו קטרוגים על המתפלספים בלימוד ביאורו על מורה נבוכים. אברבנאל, שיעבץ למד אצלו בליסבון, ברח מפורטוגאל בשנת 1483, ומכאן שגם בתיאור הקהילה באור החיים מדובר על שנים שקדמו לגירוש ספרד.

75 עיין גרץ, ח (לעיל, הערה 10), עמ' 388.

76 בלשון 'דפי גניזה' (ב1): '[ואחרי] עשרה שבועות היתה מפלת אשתו מההוא בנו בן מהאפע [ה]'. ראה הפיסקה שהובאה לעיל, לפני הערה 49.

77 עיין Goes (לעיל, הערה 10), פרק כ"ו; Osorio (לעיל, שם), עמ' 37–38.

העזה של מנואל, מתוך הכרת-טובה לחוזה היהודי, שצפה מראש את צירוף המלכויות והכריז את הבשורה באוזני מלך פורטוגאל. בחצרו של מנואל פעלו כמה אסטרולוגים, שהדריכו אותו בהנהגת המדינה⁷⁸, ולכן אין פלא שרחש אהדה ואפילו יראת-כבוד כלפי בעל 'דפי גניזה', ובשעת שמחתו ואושרו גמל חסד עם המתנבא ועם חבריו המעונים.

חכמים ניצולי שמד פורטוגאל

בכתבי היסטוריונים מצויה הדעה, שהביטוי 'גירוש פורטוגאל' השגור במקורות נטול משמעות ממשית, שהרי המלך מנואל סיכל את פקודת הגירוש ופתר את בעיית היהודים בממלכתו בהמרות כפויות⁷⁹. לדעתי גם לפי הידיעות שהיו בידינו עד עתה לא היה יסוד לבטל את המונח הקדום. מצד אחד יש רגליים להנחה, על אף חסרונן של תעודות או עדויות מוסמכות וברורות, שמזמן הכרזתה של פקודת הגירוש עד השמד הגדול בליסבון, לפני חטיפת הילדים ואחריה, יצאו יהודים רבים מתחומי פורטוגאל והצליחו להגיע לחוף מבטחים, וכמובן פליטים מסתננים אלה הם בבחינת מגורשים. מצד אחר, מהלך המאורעות בפורטוגאל מחייב להחיל את המושג 'יהודים מגורשים' גם על אנוסים שיצאו בחודשי הביניים או זמן קצר אחרי השמד הגדול, דהיינו לפני הטלת איסור על הגירת אנוסים באפריל 1499⁸⁰, תוך שנה וחצי בקירוב ממועד הטבלתם באלימות אכזרית. פורקי עול הג'אניסות בראשיתה, יחד עם הפליטים האחרים שצינתי, מקנים תוקף כשלעצמם לראיית גירוש פורטוגאל כהתרחשות היסטורית רבת-חשיבות.

הידיעות שב'דפי גניזה' מוסיפות מימד חדש להווייתיה של שארית הפליטה: מציאותם של ארבעים מקדשי-השם ושרידים מפוזרים במספר בלתי-ידידע שניצלו מאונס ההמרה, אשר מלך פורטוגאל קיים בהם את פקודת הגירוש באיחור של חצי שנה ושילח אותם לצפון-אפריקה. חשיבותו העיקרית של המידע העובדתי החדש היא מבחינה איכותית. ז"ך חברים' מיוסרים, שמנואל השאירם בחיים והוציאם לחירות, היו בוודאי חכמים ואישי ציבור נכבדים מראשי יהדות פורטוגאל וגולי ספרד שהצטרפו אליה. רבנים, דרשנים ועסקנים בני המאה הט"ז נזכרים הרבה כיוצאי פורטוגאל, אבל לרוב זמני יציאתם ונסיבותיה אינם מחוורים, ורק אישים אחדים ידועים ניתן לשייך לקהל המגורשים בהתאם לגדרים שתחמתי, דהיינו יהודים ואנוסים שנסו מפורטוגאל מתחילת שנת רנ"ז עד אמצע

78 עיין Remedios (לעיל, הערה 10), עמ' 277–278.

79 עיין רות, אנוסים (לעיל, הערה 31), עמ' 60.

80 עיין הרקולאנו (לעיל, הערה 10), עמ' 257–259; קיזרלינג (לעיל, שם), עמ' 143–144; Remedios (לעיל, שם) עמ' 301–303; רות, אנוסים (לעיל, הערה 31), עמ' 63–64. בכמה לוחות עבריים נרשמה שנת ר"ס כמועד גירוש פורטוגאל. עיין הקר, כרוניקות (לעיל, הערה 2), עמ' 202, הערה 6. בלוח ספרדי, שנדפס באמסטרדם בשנת 1675, נאמר כי גירוש פורטוגאל היה בשנת 1499, ותאריך זה מתאים לתחילת ר"ס. לוח זה נמצא בספרייה הלאומית בירושלים, מכורך עם סידור עברי שנדפס בשנת ת"ל. נראה לי, שהמועד 1499–ר"ס נקבע בקשר לגזירת איסור ההגירה, כלומר: בעלי מסורת זו ראו בהפסקתה של יציאת האנוסים סיום תהליכי גירוש פורטוגאל.

שנת רנ"ט בקירוב, ואף אותם מת־מעט אפופים סימני שאלה. הידיעה על גודל הקבוצה של מקדשי־השם פותחת פתח לערוך חקירה חדשה לשם גילוי עקבותיהם ומיהותם של ז"ך חברים'. בבירורים התחלתיים שערכתי לביצוע המשימה הזאת, המובאת כאן בסמוך, כללתי גם שני חכמים שברחו לפני השמד הגדול ושניים שנמלטו מן המלכודת זמן קצר אחרי אינוסם.

ב'דפי גניזה' עצמם נוספו שני אישים לשלושת המעונים הנזכרים בכרוניקה של ארדוטיאל, והם: בעל החיבור עלום־השם וחברו ר' שמואל באלנסי. על־פי שוויון השם מותר להניח, שאותו חבר זהה לדמות מופלאה: מנהיג מדיני וגיבור־מלחמה, שהצטיין כמצביא בראש גדודיו של שליט פִּיס בקרבות נגד אויביו בני שבט מתחרה⁸¹. אמנם בידיעות על שמואל אלבאלנסי הלוחם הוא מוצג כאחד מגולי ספרד סתם, ללא ציון שהגיע מפורטוגאל, אבל אין בכך ביטול האפשרות שהוא החבר הנזכר ב'דפי גניזה'⁸².

לדעתי ברור, שר' אברהם זכות ובנו היו בקבוצת מקדשי־השם ושולחו יחד לצפון־אפריקה באדר ראשון רנ"ח. הוא כותב: 'גם אני השם ב"ה זכני שאקדש שמו עם שמואל בני ובאנו לאפריקה והיינו שבויים שני פעמים'⁸³. תעודה שנתפרסמה מקרוב, שבה זכות מתאר את עצמו: 'הנגרש והנשבה פעמים בין שתי האומות על עבודת ה' ית'⁸⁴, מוכיחה קרוב לוודאי, לפי הבנתי, שהשבי הראשון היה במאסרם של מקדשי־השם בליסבון אחרי השמד הגדול⁸⁵. כידוע תפס ר' אברהם זכות מעמד רשמי רם־מעלה בחצרו של מנואל כתוכן המלך, ומילא תפקיד חשוב בהכנת מסעו של Vasco da Gama. אף מסופר, שהסייר התייעץ עם התוכן המפורסם לפני הפלגתו, דהיינו סמוך ליולי 1497⁸⁶. נמצא ששניים־שלושה חודשים לפני השמד הגדול, בזמן שהופעלה המזימה לרכז את היהודים בליסבון לשם הבלעתם בנצרות בעל־כורחם, זכות עדיין היה מקורב למלכות ופעל כיועץ המלך.

81 עיין: Imanuel Aboab, *Nomologia O discursos legales compuestos*, [Amsterdam] 5389, pp. 305–306; גרץ (לעיל, הערה 10), כך ט (1891), עמ' 12.

82 לעומת זה מופרכת מעיקרה הנחתו של י"מ טולידאנו, שר' משה אלבאלנסי, מתלמידי ר' יצחק קנפנטון בספרד, הנזכר בכרוניקה של ארדוטיאל ([לעיל, הערה 10], עמ' 30–31) בתואר 'הרב החסיד הקדוש', היה מבני חבורת מקדשי השם בפורטוגאל. אפילו נקבל את זיהויו עם ר' משה באלנסי מחכמי פיס, שאף הוא מפורק, ברור שאותו חכם לא היה מקדושי פורטוגאל, שכן הוא חתום על תקנת פיס מ"ב בטבת רנ"ז, כשנה וחצי לפני יציאת מקדשי־השם מליסבון. עיין נר המערב, ירושלם תרע"א, עמ' 53–54, הערה 1, ועמ' 78.

83 יוחסין, עמ' 223.

בית־אריה ואידל, מאמר על הקץ (לעיל, הערה 19), עמ' 184. המהדירים הניחו (שם, עמ' 179), שהמאמר נחבר בשנת רנ"ח, משום שבקביעת התחלת הגאולה לשנת רס"ד נאמר (שם, עמ' 184): 'שיהיה מכאן עד ו' שנים'. לדעתי הכוונה לשנת רנ"ט, ואף היא כלולה ב'ו' שנים'.

85 'הקד', 'הנגידות בצפון־אפריקה בסוף המאה החמש־עשרה', ציון, מה (תש"ס), עמ' 118, הערה 5 [להלן: הקד, הנגידות], כתב בסימן שאלה: 'שבי אחד היה בידי נוצרים (בפורטוגאל?) ושני בידי מוסלמים (בצפון־אפריקה?)'.

86 עיין קייורלינג (לעיל, הערה 10), עמ' 120–124, 161–162; F. Cantera Burgos, *El Judío Salmantino*, Abraham Zacut, Madrid 1931, pp. 24–25.

לנוכח החלטתו הנחרצת של מנואל להחזיק את היהודים בפורטוגאל, לתועלתו ולתועלת המדינה, איני רואה שום טעם להניח שניאות לאפשר יציאתו של האסטרונום-האסטרוולוג הגדול בשיא הצלחתו⁸⁷. שיקול-הדעת מחייב, שרק לאחר שעמד בניסיון וסירב להיענות לשידולים וללחצים זכה להשתחרר בקבוצת 'ז' חברים'⁸⁸, ורמיזתו בעניין קידוש-השם הראשון מכוונת בעיקר לזוועות הריכוז באוש אישטאוש ולהתנסויותיו בבית-הסוהר⁸⁹.

87 השווה גורלו של ר' יוסף ויזינו (Vecinho), שמעמדו בחצר המלך היה דומה למעמד חברו ר' אברהם זכות. אותו חכם הומר והמשיך לפעול כתוכן המלך, ואין ספק שהעבירו אותו על דתו בכפייה קשה, שכן כל ימיו שמר אמונים ליהדות, ובנו עזרא אשר נולד בשנת 1510, שתיים-עשרה שנים אחרי המרתו, חונך בבית אביו כיהודי נסתר וכשיצא מפורטוגאל פעל כאסטרונום בקהילות איטליה (עיי' לעיל, הערה 19). לרברים שבמאמרו של רות המובאים שם יש להוסיף, כי בהקדמה לחיבורו על הלוח העברי, שנדפס כנספח לסידור ולמחזור, ויניציאה ש"ד, כתב ר' עזרא: 'מסודרות ממני עזרא ויזינו בן התוכן הגדול המפורסם כה"ר יוסף ויזינו זצ"ל'. לפי תואר זה ותואר דומה בשער החיבור אין להוציא מכלל אפשרות, שר' יוסף עצמו יצא מפורטוגאל בזכותו ונפטר באיטליה כיהודי.

88 ר' אברהם זכות נמנע בקפידה מהעלאת זיכרונות אוטוביוגרפיים על פעולתו והתנסויותיו בשנות ישיבתו בפורטוגאל, ואפילו ברמיזותיו האישיות הסתמיות לא ביטא את שם המדינה ההיא. לרמיזתו על קידוש-השם, שדנתי בה, יש להוסיף את ציונו בהקדמה ליוחסין (עמ' 1): '... כי בעונותי מרוב השמדות והשביה וצורך המזונות אין בי כוח ולא חכמה ודעת... השמדות האיומים ביותר שהתנסה בהם הם שמד הילדים והשמד הכללי בפורטוגאל, ומסתבר שאותם אסונות פגעו גם בכני משפחתו. לכאורה הדעת נותנת, שגם המקובל המשיחי המפורסם ר' אברהם בן אליעזר הלוי, גיסו של ר' אברהם זכות, היה בין מקדשי-השם בליסבון. על-פי דבריו על גזירות פורטוגאל, המובאים במאמרו של ג' שלום, 'המקובל ר' אברהם בן אליעזר הלוי' (קריית ספר, [תרפ"ה-תרפ"ו], עמ' 137 [להלן: שלום, ר' אברהם הלוי]), כתב בעל המאמר: 'אפשר שהלך בראשונה לפורטוגל כי בפרושו לנבואת הילד מדבר על מאורעות פורטוגל כמו עדר-איה' (שם, עמ' 105): 'ואולי ר' אברהם בעצמו עבר דרך פורטוגאל וראה מה שראה?' (שם, עמ' 118). נראה לי, שאף מאותו לשון כשלעצמו ניתן להסיק מסקנה בטוחה ומופלגת יותר. כלל דבריו, ובייחוד המשפט: 'וגזרו על כל היהודים אשר בארצם גזרות קשות ורעות', וכן ציון אדיקותו היתירה של 'מלכם' (שם, עמ' 137), מורים שהיה עדר-איה לגזירות המלך מנואל בשנת רנ"ו. מסקנה זו מאוששת בדבריו בהקדמה לספר משרא קטרין, שלא עמדו עד עתה על משמעותם המדויקת. הנה כמה לשונות, שההתייחסות לגזירות פורטוגאל בולטת בהם ויש לראותם כביטויי זיכרונות מרים של עד ראייה ושמיעה על הזוועות בחטיפת הילדים, בהחרמת בתי הכנסיות ובתי המדרשות, בשמדות המוניים ובעינויי צדיקים שמתו על קידוש-השם. שם, [ב] ע"ב: 'ובנהא דמטרוניתא קרינא עלייהו [מלכים ב ז יג, בשינויים] הנם בכל המון ישראל הנם בכל המון ישראל אשר תמו, והיא אשתארת מן בעלה ומן ולדהא כארמילתא מן כלא, והנהו ינוקי זערי עוללי טפוחים דינקי משרדה ומתנחמא בהו וסברא לרצויי בהו למלכ' בהבל פומיהו נפלו בידא דסמאל רשיעא ופלחי ליה וסגדי קמיה וינקי ראש פתנים אכזר, בתי כנשתי אתעבידו בתי פולחנא נוכראה, ספרי אורייתא אתוקדו בנורא, חסידי וזכאי קשוט מיתו בכמה עקו על עקו דאתא עלייהו, על האי ודאי קא בכיא מטרוניתא... שם, [ג] ע"א: 'בגין דא אנת מטרוניתא קבילי תנחומין מן קב"ה... דהא אינון בנין דאזלו מבין דרעך, ואינון ינוקי דבי רב וכל אינון דאתאנסו בידא דסמאל, כלהו יתון לותין... ואתון קדישין... אשתדלו לאושדא דמעין על בי מקדש' דאתחבר ועל בתי צלותי דאתעקרו, ועל כמה זכאי קשוט נפלו בידא דסומקא, ועל ינוקי דבי רב דאתיהיבו לעמא נוכראה, בגין דתוכו לנחמתא...'

בית-אריה ואידל שיערו לאחרונה (עיי' 'מאמר על הקץ' [לעיל, הערה 19], עמ' 179-180). שר' אברהם הלוי יושב בצפון-אפריקה בשנת רנ"ח ונפגש בתלמסאן עם ר' אברהם זכות 'לפני התהוות קשרי משפחה ביניהם', ולבקשת גיסו לאחר זמן כתב שם התוכן את חיבורו האסטרוולוגי, שהמקובל המשיחי מביא לשונות מתוכו בספר משרא קטרין, [יד] ע"א-ע"ב, ומכנהו 'משפט אחד מגיס'. אילו שהותו בצפון-

ר' יוסף חיון, רבה של ליסבון, יצא לקושטא לפני שעלה הכורת על יהדות פורטוגאל, כאמור בהקדמת נינו, ר' אברהם בן שלמה חיון, לספרו מילי דאבות, קושטא של"ט: 'ומן הארץ ההיא יצא אשור קודם השמד ת"ל, ובא לקושטא טינה] ! ונקבר שם שנת רנ"י [ר"ס] ליצירה⁹⁰. השאלה היא האם 'קודם השמד' משמע לפני שפקודת הגירוש נסתיימה בהפיכתה לשמד, דהיינו בין טבת רנ"ז לבין תשרי רנ"ח, או שמא הכוונה לזמן שקדם לפקודת הגירוש? המפתח להכרעה בשאלה זו נתון במליצה 'ומן הארץ ההיא יצא אשור', שהיא לשון הכתוב ממש (בראשית יא). פרשנים ביארו את הפסוק⁹¹ על-פי מאמרי חז"ל⁹², שאשור יצא ממלכותו של נמרוד כדי להימלט ממזימתו למרוד ולהמריד באלוהים. בעל ההקדמה הסב את הכתוב על בריחת ר' יוסף חיון מפורטוגאל מחמת מזימת ההמרה הכפויה, שצפה ועלתה בשנת רנ"ז אחרי הכרזת פקודת הגירוש.

ר' יצחק קארו מטולדו, דודו של ר' יוסף קארו, שלפי דבריו בהקדמה לספרו תולדות יצחק, קושטא רע"ח, הוזמן לפני גירוש ספרד לפעול כראש ישיבה בפורטוגאל, כנראה בליסבון, כתב בהקדמתו על יציאתו מפורטוגאל:

אפריקה בשנה סמוכה לגירוש פורטוגאל היתה סבירה, הייתי מכניסו ללא היסוס במניין מקדשי-השם. אך דא-עקא שהראיות המונחות ביסודה של סברה זו מופרכות. כבר נתברר על סמך טענות חזקות, שהחיבור נכתב לבקשת הנגיד ר' אברהם בן סעדון תושב תלמסאן. עיין הקר, הנגידות (לעיל, הערה 85), עמ' 118–121. ההנחה ששני החכמים נעשו גיסים בצפון-אפריקה מתמיהה. ר' אברהם הלוי נולד בשנת ר"כ בקירוב (עיין שלום, ר' אברהם הלוי [לעיל, הערה זו], עמ' 103). ובאין ידיעה מנוגדת מוכן מאליו שקשרי המשפחה בינו לר' אברהם זכות נוצרו בספרד שנים מספר קודם הגירוש. ואחרון אחרון: המובאה במשרא קטרין היא ראייה לסתור. בפתיחתה נאמר: 'ואחרי אשר עד כה עזרני ה' הנה אחרי זה בא לידי משפט אחד מגיסי האצטגנין הגדול החכם ר' אברהם זכות י"א וכתוב בו ככה...'. לשון זו מורה בכירור, שהחיבור הגיע לידו תוך כדי עיסוקו בכתיבת ספרו בשנת רס"ח כיוון, ורק אז נוכח לדעת במפתיע שחישובי הקץ שלו על-פי פסוקים בדניאל עולים בקנה אחד עם חישוביו האסטרונומיים של גיסו המפורסם, כאמור במפורש בסיום המובאה. לפיכך נוטה אני להניח, שנמלט מפורטוגאל בשנת רנ"ז אחרי חטיפת הילדים. תחנותיו הראשונות הידועות לנו היו באיטליה. עיין שלום, שם, עמ' 105, על-פי לשונות בפירוש נבואות הילד. נראה לי, שגם משפט אחד במשרא קטרין [נ"ז] ע"א) מעיד, שהיה לו שיג ושיח עם יהודי רומא. שם כתב: 'ומה שאומרים ברומי רבתא שבארץ איטליה אנשי העיר: זו ביתו של ר' וזו מערת עשרה הרוגי מלכות, הכל שקר...'

90 חוקרים נשתבשו בקביעת שנת פטירתו. גרץ, ח [לעיל, הערה 10], עמ' 219, הערה 1) כתב ללא שום יסוד, שבשנת 1490 כבר לא היה בחיים. בכמה מקומות ובכללם אנציקלופדיה, צוין שמת בשנת 1496 או בשנת 1497, עקב טעות קריאה בדפוס השני של ספר מילי דאבות, ויניציאה שס"ה. שם נתארכה הרגל של אות יוד במלה 'רנ"י' וקראו 'שנת רנ"י'. גם 'הקר', קבוצת איגרות על גירוש היהודים מספרד ומסיציליה ועל גורל המגורשים, פרקים בתולדות החברה היהודית כימי הביניים ובעת החדשה מוקדשים ל"כ"ץ, ירושלים תש"ם, עמ' סח [להלן: הקר, איגרות], גרס רנ"י, אבל הסב את הידיעה על ר' אברהם בן נסים חיון, שבמשפט קודם נאמר עליו שם שהיה תלמידו של המחבר. ברור שגם ההסכח אינה נכונה. תוכן הידיעה אינו הולם כלל את ר' אברהם חיון, שיצא מליסבון לדרום-איטליה לפני גירוש ספרד (עיין הקר, שם, עמ' עח–פ, פח–צג). מתוך הקשר הדברים מוכח, שהזכרת ר' אברהם אינה אלא חולית-ביניים בסיפור שבחיו של ר' יוסף חיון.

91 ראה פירושי רש"י וספורנו.

92 בראשית רבה לו, תאודור-אלבק, עמ' 347, ומדרשים אחרים

וגם מלך פורטוגאל אחרי שש שנים, 'שֶׁשׁ הֵנָּה שָׁנָא ה' [לשון משלי ו טז], ויאמ' השמד להשמיד ולאבד, ואומר מי יתן לי אבר כינה אעופה ואשכונה. ברוך ה' כי הפליא חסדו לי ועבר בים צרה כי מעבר לים היא, וברחתי לארץ תוגרמה לעזרה. ובעונותי עברו ראשי הלכו לבית עולמם כל בני הזכרים גדולים וקטנים תוארם כבני המלכים.

לכאורה 'שש שנים' אחרי גירוש ספרד וציון הגזירות בלשון 'ויאמ' השמד להשמיד ולאבד' מכוונים אל השמד הגדול בשנת רנ"ח, ואם כן צריך לומר שברח אחרי ההמרה הכללית ובניו אבדו בפורטוגאל⁹³. אך תיאור אובדן הבנים מורה בבירור, שהצליח לברוח בשנת רנ"ז לפני הריכוז בליסבון, שהרי הוא מדבר על בנים זכרים דווקא, להוציא בנות שלא נפגעו, כלומר: מיתת בניו היא צרה שבאה עליו אחרי בריחתו מפורטוגאל⁹⁴. לפיכך מסתבר שבמניין 'שש שנים' כלולה גם שנת רנ"ב, והצגת הגזירות כשמד והשמדה, ללא התייחסות לפקודת הגירוש, היא תיאור רטרופקטיבי של המאורעות.

ר' יוסף גרסון, שכבר הזכרתיו דרך-אגב⁹⁵, הגיע לסאלוניקי במחצית הראשונה של שנת ר"ס. מדבריו בפתח דרושו הראשון, שנשא שם בסוף אדר ר"ס⁹⁶, כנראה בבית-מדרש של יוצאי ספרד ופורטוגאל בראשותו של ר' שמואל פראנק⁹⁷, לומדים אנו שהיה גולה נודד במשך שלוש שנים קודם בואו לסאלוניקי. הפתיחה כולה, שנושאה הראשי הוא התנצלות על השמעת דרשתו, היא בעלת חשיבות מרובה לא רק לגורלו האישי של הדרשן, אלא גם לענייני גירוש פורטוגאל ותוצאותיו בכללותם. אביא תחילה קטע, שבו מתוארים נדודיו, ואברר מה שניתן להפיק ממנו, ואחר-כך אדון בלשונות אחרים להשלמת הבירור.

93 גרץ, ח (לעיל, הערה 10), עמ' 384, סבר שר' יצחק נמלט ללא המרה, אבל בצאתו מפורטוגאל היה אב שכול. חוקרים אחרים עמדו על כך, שבניו מתו בנדודיו אחרי יציאתו מפורטוגאל. עיין ש"א רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה, א, תל-אביב תר"ץ, עמ' 95–100, א' דוד, ר' יצחק קארו, סיני, סו (תשל"ל), עמ' שסז–שעא.

94 חכם אחר מפליטי פורטוגאל, ר' יוסף גרסון, שאדון עליו בסמוך, העיד כי גולים רבים, והוא בכללם, שכלו את בניהם בהיותם מחוץ לתחומי ספרד ופורטוגאל, והציג במפורש את השכול המאוחר כהמשך האסונות שפקדו אותם קודם במהלך הגזירות. בן פורת יוסף, 138א'. כי בעונותינו שרבו מזמן הגרושים והשמדות שעברו עלינו ונשארו כל א' וא' לבדו בלי משפחה ובלי שום קרוב... ועתה באנו לאלו המלכיות [מדינות האיטליה] להציל נפשותינו ולבנינו הבאים אחרינו, ויראה כי זו הקללה של בדר עדין לא יסור [!] ממנו ואנו רואים בנינו מתים ואינם מגיעים לכישול, כמו שקרה לי בעונותי ולרבים כמוני'.

95 עיין לעיל, הערה 2, 19; סמוך להערה 35; הערה 94. [לאחר שהעליתי על הכתב את דיוני בענייני ר' יוסף גרסון נתפרסם מאמרו של מ' בניהו, 'דרושו של ר' יוסף בן מאיר גארסון, מקור נכבד לתולדות גירוש ספרד ונפוצות המגורשים בממלכה התורכית', מיכאל, ז (תשמ"ב), עמ' מב–רה. באותו מאמר נדפס לקט מדרושי החכם הנידון, ובתוכו רוב הלשונות שעמדתי עליהם בדיון].

96 בסיום הדרוש ציינה השנה בלבד: 'ודרשתי אותו בשנת ה'רנ"ז נא את כבודך לפרט היצירה' (168ב), אבל בהתחלתו כתוב שנדרש בפרשת פקודי, כנראה בשבת (כ"ט באדר)

97 עיין להלן, הערה 123.

בן פורת יוסף, 166א: ... אין ראוי לי לדבר עתה עד שיהיה שכלי [מיושב], לפי שצרות הזמן הן הנה היו בעוכרי כי יש ג' שנים שלא ידעתי ספר, ולא די שלא ידעתי ספר אלא נתקיים [בן] ובכל אנשי הדור הרע והמר הזה קללת קין נע ונד תהיה בארץ⁹⁸... כי מי שהולך נע ונד אין שכלו מיושב לעסוק בד"ת [=בדברי תורה], ואני יש כמה ימים⁹⁹ שאני הולך נע ונד משיצאתי מספרד מצד הגרוש לבקש את דבר [ה'] ובא לטהר מסייעי אותו¹⁰⁰.

המלים 'משיצאתי מספרד' מכוונות ליציאתו מפורטוגאל, כפי שנאמר במפורש בסיום הדרוש (168ב): 'ודרשתיהו בשילוניכי ממלכות טורקיה, והוא הדרוש הראשון שדרשתי אחר הגרוש, גרוש ספרד הבא עלינו במלכות פורטוגאל'. נמצא שר' יוסף גרסון ראה בגירוש פורטוגאל ובפורענויות שהיו כרוכות בו את המשכו ואת שלבו האחרון של גירוש ספרד, ובמובן זה כתב בפתיחה 'ספרד' במקום פורטוגאל כדיבורו על התחלת נדודיו¹⁰¹.

98 ח"ה בן־ששון, 'גלות וגאולה בעיניו של דור גולי ספרד' (ספר־יובל ל' בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 216–217) עמד על המוטיב של קללת קין בתפיסת הגירוש, על־פי דרושיהם של שלושה חכמים בני הדור: ר' יצחק קארו, ר' יוסף חיון ור' יצחק אבוהב.

99 רוצה לומר: שנים.

100 בן ששון, גולי ספרד (לעיל, סוף הערה 2), עמ' 41, 44–45, הביא לשונות מפתחה זו ודן במשמעותם. מ' פכטר, 'ספרות הדרוש והמוסר של חכמי צפת במאה הט"ז ומערכת רעיונותיה העיקריים', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ו, עמ' 27–35, דן בספרו של ר' יוסף גרסון מבחינת צבינה של ספרות הדרוש בדור הגירוש, ושילב בדיונו ביורוי לשונות מן הפתיחה וממקומות אחרים הנוגעים לענייננו.

101 בקריאת הדרושים לא מצאתי זכרה של פורטוגאל בציון שמה, וזולת סיום הדרוש הראשון שהנני דן בו ושני אזכורים בשנים רס"ז ורע"ב, המובאים בגוף המאמר ובהערה 102. לפעמים החליף פורטוגאל בספרד כמו בלשון שהבאתי כאן, ולפעמים הבליע זו כזו, בכותבו ספרד בלבד אם כי התכוון לשתי המדינות (עיי' להלן, הערה 105). מסתבר שלפנינו מחיקה מודעת של המלכות הרשעה, אשר התנסה בגזירותיה האיומות. דוגמה מעניינת למחיקת זכרה של פורטוגאל בדור השני לגירושם נתונה בתפילה על הגאולה לר' שלמה אלקבץ, שנתפרסמה במאמרו של רצ"י ורבלובסקי, 'תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי ן' אלקבץ', ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' קמח–קנג. התיאורים הקונקרטיים, רובם ככולם, מכוונים בלי ספק לגזירות פורטוגאל, אבל בראשם נאמר (עמ' קנא): '... וגלות החל הזה לבני ישראל אשר בצרפת וגלות ירושלים אשר בספרד', בהבלעת פורטוגאל בספרד. ועיין דברי ורבלובסקי במבוא, עמ' קמ–קמב. מן הראוי להביא כאן כמה לשונות החשובים לענייננו: קיונות על הזוועות בגירוש הילדים לאי סנט טומי בשנת רנ"ג, בחטיפת הצעירים בפסח רנ"ז ובשמד הכללי בליסבון, ותפילה על גאולת האנוסים השבויים בפורטוגאל. עמ' קנב–קנג: 'בני ציון היקרים שבו וישליכום אל מעונות אריות אל הררי נמרים בארץ ערבה ושוחה בארץ ציה וצלמות ארץ לא עבר בה איש ולא ישב אדם שם... בניהם ובנותיהם נתונים לעם אחר ועיניהם רואות וכלות אליהם כל היום ואין לאל ידם... וכמה היו משרפות אש על קדושת שמך, וכמה וכמה בחרו מחנק לנפשם ויזבחו את בניהם ואת בנותיהם לבלתי חלל את שם כבודך, ואשר העבירו עליו המים הזדונים במסתרים חבכה נפשי [כנראה צ"ל: נפשו]. אך אם יום או יומים יעמוד מפניהם ברוח יברח, עשה יעשה לו כנפים כנשר יעטה לו בשמים ירחיק נדוד לשם כבודך, מִי רעב ולחומי רשף... וגם על כל בני הגולה אשר בארץ אויביהם אשר נשבו שם, והנם שבים ומתחננים לפניך בארץ שוביהם ומתפללים אליך, תהינה אזניך קשובות לשמוע אליהם בכל קראם אליך, והעלם הנה [לארץ־ישראל] גאול[ם]', מסתבר שאביו של ר' שלמה אלקבץ היה מגולי פורטוגאל, ואולי משארית הפליטה של חבורת מקדשי־השם.

לכאורה שלוש שנות נדודים לפני שנת ר"ס באות ללמד, שיצא מפורטוגאל בשנת רנ"ז, דהיינו קודם השמד ההמוני בליסבון. אך בהספד, שהשמיע בדמשק בתחילת רע"ב, הצהיר במפורש שהתנסה בגזירת השמד. וזה לשונו (שם, 111ב): 'ואנו רואים בזה הזמן מימים מועטים שמתו תלמידי חכמים הרבה. ובעבור כי אני הדורש ראיתי בשמד פורטוגאל כי קודם שבא השמד מתו הרבה תלמידי חכמים, ומיד שמתו בא השמד, ואני מפחד עתה מזה הש"י יצילנו'¹⁰². גם מנעימת דבריו באזכורי 'השמד הגדול' בלשונות שאביא בסמוך ניכר, שיצא אחרי אונס ההמרה הכללית בתחילת רנ"ח. לפיכך יש לומר, שלא דייק בציון שלוש שנים וכלל במניין גם את שנת רנ"ח. הצהרתו, שבשנות נדודיו לא ידע ספר, מורה בבירור שנודד במקומות שלא היתה בהם אוכלוסייה יהודית, ומכאן שלא היה בקבוצת מקדשי־השם אשר הגיעו לצפון־אפריקה. השאלה היא אם נמלט ללא המרה או הומד בכפייה וברח בהיותו אנוס. לדעתי סימנים רבים מכריעים את הכף לחיוב ההנחה, שחי זמן־מה באניסות¹⁰³. לבירורה של שאלה זו אציג את עדויותיו על אנוסי פורטוגאל ואבהיר את יחסו אליהם ולחיי אניסות בכלל.

אמירתו בסוף הקטע שהבאתי, שיצא 'מצד הגרוש לבקש את דבר [ה'] ובא לטהר מסייעי' אותו, אינה הולמת אלא אנוס שברח מנצרות כפויה, שכן רק מי שנכתם בטומאה זקוק לטיהור¹⁰⁴. מועקת האניסות באה לידי ביטוי נוקב בהמשך הפתיחה, במתן טעם נוסף להרגשתו שאינו ראוי להשמיע דרשה. שם, 166א–166ב:

ולי ולכל אנשי הדור [ה] זה ראוי להיות לנו צרה ודאגה ואנחה כל ימינו על אדמתנו על אחינו העומדים ויושבים בשמד הגדול בספרד¹⁰⁵ על שרוצים לבא לעבוד את ה'

102 גם בסיומו של דרוש לראש השנה רס"ז הזכיר את שמד פורטוגאל, אבל ללא נימה אישית שם נאמר (350): 'וינקום נקמת בני ישראל האנוסים אשר נשתמדו בעל כרחם במלכות פורטוגאל, ועתה בעונותיו [צ"ל: בעונותיהם] ובעונותינו כפי החדשות שבאו לקחו אותם בכח והשליכו להם לגו אתון נורא יקידתא, ויהיה מיתתם כפרתם'. ה'חדשות' מכוונות לטבח האנוסים בליסבון בשנת רס"ו. עיין ספרו של ירושלמי (לעיל, הערה 28). בדרוש לחג השבועות ר"ס רמז לחטיפת הילדים בפורטוגאל בפסח רנ"ז, ללא ציון מקום הגזירה במפורש. שם, 190ב: 'ואמ' [ישעיה ה כד] לכן כאכול קש כו' ופרחם כאבק יעלה, ר"ל הבנים קטנים שהם כפרח יהיו כאבק, שיהיו כלים, כי הם ערבים על אבותם בקבלת התורה, כמ"ש [תהלים ח ג] מפי עוללים ויונקים יסדת עוז. וזו היתה סבת לקיחת בנינו בשמד הרע הבא עלינו, וכל זה למה, כי מאסו את תורת ה'.

103 בן־ששון, גולי ספרד (לעיל, סוף הערה 2), עמ' 45, הערה 109, העלה את האפשרות, בלשון 'קשה להחליט', שר' יוסף גרסון היה אנוס לפני צאתו מפורטוגאל.

104 עניין ה'בא לטהר' מלמדנו, שגם בקשת דבר ה' כתכלית היציאה מפורטוגאל משמעה שיבה ליהדות בברירה מחיי אניסות. יש לציין שני שימושי־לשון בבקשת דבר ה'. בהקדמה (22) כתוב: 'ויצאנו ממלכותם לבקש את דבר ה''. כאן אפשר לומר, שזהו תיאור כללי של יציאת הגולים מספרד ומפורטוגאל אשר שליטתן שללו מהם את הזכות לעבוד את אלוהי ישראל. לא כן הדבר בדרוש משנת רס"ג. שם (111ב) נאמר על האנוסים, שעדיין 'מרים ונאנחים' בפורטוגאל: 'המבקשים את דבר ה' ולא ימצאו'. הווי אומר: היציאה 'לבקש את דבר ה'' כוללת בקשת חירות מכבלי האניסות. וראה מובאה רחבה יותר מדרוש זה להלן, סמוך להערה 111.

105 כמובן, הכוונה לשמד הגדול בליסבון בשנת רנ"ח. הנה שלושה אזכורים נוספים של ספרד, שפורטוגאל

ואינם מניחי' אותם לצאת ועובדים לאלהים אחרים על כרחם, ומי האיש הירא את ה' שיוכל לקחת שמחה בלבו בהיות אחינו וקרובינו עדין יושבים באותו שמד, כי כל הקללות האמורות בתורה נתקיימו בנו... ומאחר שכל זה עבר עלינו אין ראוי לכל א' ממנו לקחת שמחה בלבו לדבר בד"ת.

לכאורה זוהי תלונתו של גולה, שניצל מהמרה ומקונן על אחיו לצרה שנלכדו בפח ואינם יכולים להימלט, ולשון רבים בגוף ראשון ('נתקיימו בנו', 'עבר עלינו') אינה אלא הדגשת השתתפותו בצער האנוסים. אולם בתוך ההתנצלות הזאת משולבת פיסקה, שלדעתי ניתן להסיק ממנה בוודאות כי הכותב עצמו התנסה בחיי אניסות. וזה לשונו (שם, שם):

ופעמים רבות היו שואלים לי איך איפש' שירצה בעיני האל להיותנו עובדים ע"ז על כרחנו, ושנהיה קוראים אליו בכל לבבנו ובכל נפשותינו והש"י לא יענה אותנו. ומה שהייתי משיב להם... הכל היה מיועד ונאמ' בתחלה בתורתנו הקדושה על פי משה, כי לא נפל מכל דברו ארצה. תראה אם אנו עובדים ע"ז כבר נאמ' על פי משה ועבדתם שם אלי"ם אחרים כו' ובקשת משם את ה' אלי"ך ומצאת כי תדרשנו¹⁰⁶, והוא כפשוטו כי כן ראינו בעינינו... ואם הש"י לא יענה אותנו כבר מיועד על פי משה ואנכי הסתר אסתיר פני מהם כו'¹⁰⁷, וא"כ הש"י קיים מה שגזר עלינו בעונותינו ועל כן אין לתמוה.

כאן אין ליישב אפילו בדוחק, שהמשיב הכליל עצמו בעבודה זרה מאונס ללא היותו אנוס, ואף התיאור העובדתי אינו מניח מקום להוציאו מכלל האנוסים. במצב שהיה קיים בפורטוגאל לאחר הכרזת פקודת הגירוש, הן בשנת רנ"ז לפני ההמרה הכללית בליסבון והן אחריה בשנת רנ"ח, לא ייתכן שהיה מגע-ומשא ממושך בשיחות 'פעמים רבות' בין יהודי לאנוסים על מצוקתם הדתית, ומן ההכרח לומר שלפנינו ידיעה על התדיינות אינטימית בקרב אנוסים.

פירושו של דבר, שבחזרתו לקהל ישראל בסאלוניקי ערך ר' יוסף גרסון בדרושו הראשון וידוי פומבי על אניסותו בפורטוגאל. בהבאת תשובתו לחבריו, שהטיחו דברים כלפי

מובלעת בהם ללא הזכרתה. 115 (בדרוש משנת רס"ג): 'ולנו ינחם הש"י ויביא קרובינו העומדים בספרד לעבוד לה'. וראה לשון המובאה להלן, אחרי הערה 110. הקדמה (22): '... ובפרט מאותו הזמן אשר גרשונו מלכי ספרד מכל מלכותם וגזרו עלינו גזירות קשות ורעות'. שם, שם: 'ושמתי בכתב את הדרושים שדרשתי אחר הגרוש המר והנמהר גרוש ספרד'. 'מלכי ספרד' בלשון רבים בוודאי אינם הזוג המלכותי בספרד, אלא מלך ספרד ומלך פורטוגאל, וב'גרוש ספרד' הכוונה לגירוש 'הבא עלינו במלכות פורטוגאל' (ראה לעיל, סמוך להערה 101). ההקדמה נכתבה אחרי שנת רפ"ג, התאריך האחרון הרשום בקובץ הדרושים (102א). גם באותו זמן, למעלה מעשרים וחמש שנים אחרי שואת פורטוגאל, לא נראות להעלות את זכרה במפורש.

106 דברים ד כח-כט. הציטוט אינו מדויק.

107 שם לא יח. המלה 'מהם' נגזרה הנה מן הפסוק הקודם: 'ועובתים והסתרת פני מהם'.

מעלה¹⁰⁸, שילב בוידויו סניגוריה על עצמו ועל יתר האנוסים בצידוק־דין תיאולוגי על בחירתם בהמרה כפויה במקום מיתה על קידוש־השם. ביסודה של הוראתו מונחת אידיאולוגיה אנוסית מובהקת, שראשית צמיחתה היתה בחוגי אנוסים בספרד זמן רב קודם הגירוש¹⁰⁹: עבודה זרה מאונס בגלות היא גזירה אלוהית קדומה כעונש על עבודה זרה מרצון בזמן שישראל ישבו על אדמתם. הצדקת האניסות בהשקפה דטרמיניסטית גלומה גם בגוף הדרוש, שנושאו הוא ביטול דעתם של אלה הכופרים בהשגחה אלוהית ומייחסים הכל למקרה. לכאורה זהו פולמוס נגד מתפלספים, אבל מגמת הדרשן היתה להראות, שגם האניסות היא תולדה של פעולת ההשגחה. בשני דרושים משייכים משנת רס"ג, שהתקווה לגאולה קרובה נקשרה בהם בסבלות הגירוש¹¹⁰, חזר והגן על האנוסים הלכודים בפורטוגאל, ודבריו רוויים רגשי קירבה אמיצה. שם, 15ב: 'ולנו ינחם הש"י ויביא קרובינו העומדים בספרד לעבוד לה', כי כל א' וא' מהם אומ' למה זה אנכי חי בעו' הזה מאחר שכוונתי לילך לדרוש לה' ואין מניחים לי. השם ית' יביאם לעבודתו, ולנו יכפר עונותינו, ויביא לנו משיח צדקנו...'. שם, 11ב:

... וכל הייסורין הבאים עלינו שיהיו כפרה לעונותינו ושירצו כקרבן לפני הש"י...
ושאחינו המרים ונאנחים העומדים בשמד המר והרע, המבקשים את דבר ה' ולא ימצאו, שירצה לפניו לקרבן לעבודתו עמנו, ויהיו מעשיהם רצויים לפניו כקרבן, ויביט למחשבתם ולא למעשיהם¹¹¹.

ר' לוי בן חביב (רלב"ח) נאנס בנעוריו בפורטוגאל ולאחר זמן קצר ברח והגיע לסאלוניקי. עברו האנוסי נודע ברבים כעבור עשרות שנים מתוך הודאתו בירושלים,

108 בדרוש אחר משנת ר"ס כתב דרך־אגב, שאפילו צדיקים גמורים מתרעמים על הקב"ה 'בזמן השמדות'. וזה לשונו (171ב): 'ונ"ל שהקריב [נח] עולות לפי שהעולה מכפרת על המחשבה, וידוע הוא כי בזמן השמדות כל האנשים אע"פ שהיו היותר צדיקים לעולם חושבים מחשבות נגד הש"י איך עשה זה השמד הרע, ובעבור שנח ראה השמד הגדול אולי עלה במחשבתו איוה דבר כנגד הש"י, ועל כן כדי לתקן זה ולהשלים נפשו הקריב קרבן לש"י'. מן הראוי לציין, שכונה את השחיתות והשחתת העולם בדור המבול 'השמד הגדול', בוודאי על־פי השמד בליסבון שזכרו היה חקוק בלבו.
109 עיין בער, תולדות (לעיל, הערה 20), עמ' 361; H.J. Zimmels, *Die Marranen in der Rabbinischen Literatur*, Berlin 1932, pp. 79–80 [להלן: צימלס, אנוסים]. אידיאולוגיה זו היתה מצויה בין אנוסי פורטוגאל גם במאה השבע־עשרה, והנביא השבתאי האנוסי לשעבר, אברהם מיכאל קארדוזו, דגל בה בתקיפות באיגרותיו, כיסוד מוסד להצדקתה של המרת המשיח. עיין עניני שחתי צבי, מהדורת א' פריימן, ברלין תרע"ג, עמ' 90–92; ג' שלום, מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה, ירושלים תשל"ד, עמ' 24–27, 308–310.

110 על אף העדר זכרה של פורטוגאל במפורש מורים דרושים אלה וכיוצא בהם, בהתאם לאמור בגוף המאמר, שהדרשן ייחס משמעות אסכטולוגית לגזירות פורטוגאל וראה בהן חבלי משיח. ועיין דינוי בפרק האחרון.

111 לאחר זמן שינה את עמדתו, כפי שיוצא מדרוש שדרש בדמשק בשנת רע"ז, ובו גינה בחריפות את האנוסים העובדים את אלוהי ישראל במחשבתם ונוהגים כנוצרים במעשיהם (עיין לעיל, הערה 35).

שנרשמה בקונטרס ששלח לר' יעקב בירב, יריבו במחלוקת הסמיכה, בתגובה על ההאשמה שהטיח כלפיו ברמיזה¹¹². ללא הודאתו לא היינו יודעים דברים ברורים על המרתו מאונס. מאורע זה נזכר הרבה בהיסטוריוגרפיה, לרוב אגב הדיונים במחלוקת הסמיכה, אבל תוכן ההודאה לא הובהר כראוי ונסיבות המעשה ותולדותיו נשארו מעורפלות. הדעה הרווחת היא, שהומר לפני הגיעו לגיל בר-מצווה, ואביו ר' יעקב בן חביב הצליח להצילו סמוך להמרתו בשנת רנ"ז וברחו יחד לסאלוניקי¹¹³. לפי הנחה אחרת חי כאנוס אחרי יציאת אביו מפורטוגאל, וכאשר הצליח להימלט הצטרף לאביו בסאלוניקי¹¹⁴. נוסח ההודאה מורה ששתי הדעות החלוקות אינן נכונות, ובניתוח מדויק ניתן להעלות מתוכה ידיעות חשובות שלא עמדו עליהן כלל. אביא ואברר את הקטע העיקרי הטעון הבהרה:

גם לא אכחיש המובן מדבריו בהגדלת אשמתי, ולא אציל עצמי בדברתי לומר שאף אם שנו שמי בעונותי בשעת השמד אני לא שניתי, ובוחן לב וחוקר כליות יודע כי תמיד אותו יראתי, ואם לא זכיתי לקדש שמו לבי יחיל בקרבי מפני זעמו, הגם שעדיין לא הייתי בר עונשין בבית דינו, כלל מכל זה לא אומר ח"ו כי שקר התנצלותי, ועוד כי יוסיף פשע על חטאתי. אדרב' אבכה יומי ולילי אוי לי אללי ואודה על פשעי ואומר: ידעתי ה' רשעי ופשעי וזדוני כי רבו למעלה ראש משורש פורה רוש ואשמותי גדלו עד לשמים, אבל בטחתי על רוב חסדיך ונשענתי על רוב רחמיך, וכשם שזכיתי לצאת מן ההפכה והבאתני אל העיר ההוללה [סאלוניקי] בתוך השנה להיות שונה שם בכל יום הלכה עד היום שיש יותר מארבעים שנה, כך תזכני להיות בעל תשובה שלמה¹¹⁵.

הצהרה זו אינה הולמת את הדעה המקובלת, על-פי הציון 'שעדיין לא הייתי בר עונשין', שהומר בעודו ילד הפטור מאחריות אישית על מעשיו. אדרבה, הוא חוזר ומדגיש, כי אף-על-פי שבלבו שמר אמונים ליהדות אין לו פתח להתנצלות על החטאים הכבדים שנכשל בהם כאשר לא עמד בניסיון ולא מסר נפשו על קידוש-השם. מלשון התוודותו וזעקותיו המרות על עוצם 'רשעי ופשעי וזדוני' ניכר, שלא נאמרו מן השפה ולחוץ לשם התחסדות. גם בהתרעמותו על לחישתו של ר' יעקב בירב לא בא להקל באשמתי לשעבר, אלא טען שיריבו 'גרם לשפוך דמי ולהלכין פנים בהזכירו אלי עונות ראשונים', וחילל כבודם של רבים כמוהו 'שנמצאו באותה הצרה ושמו עצמם בסכנות רבות וברחו ולא ראו בטובה עד שזכו להיות בעלי תשובה'¹¹⁶. במשפט זה בוודאי אין הכוונה לתבוע את עלבון האנוסים

112 שו"ת הרלב"ח, ויניציאה שכ"ה, שה ע"ג-ע"ד, בקונטרס השלישי של הרלב"ח.

113 עיין רוזאניס (לעיל, הערה 93), א, עמ' 84; הנ"ל, קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם, ב, סופיא תרצ"ז-תרצ"ח, עמ' 27-29; י"ר מלכו, 'רבי לוי בן חביב "איש ירושלים" משומרי החומות', חמדת ישראל — לזכר ר' חיים חזקיהו מדיני, ירושלים תש"ו, עמ' 34.

114 עיין ש"פ רבינובין, מוצאי גולה, וורשה תרנ"ד, עמ' 220-221.

115 שו"ת הרלב"ח, שה ע"ד.

116 שם, שה ע"ג-ע"ד.

שברחו בטענה שהיו קטינים בעת ההמרה, אלא רצונו לומר שהפגיעה בכבודם ובכבודו היא בהתעלמות מחזרתם בתשובה המכפרת עוונות. אכן, אותו ביטוי עצמו, שהסתמכו עליו לקבוע את גילו למטה מבר־מצווה, מוכיח שהיה מבוגר יותר, שכן דקדק וכתב: 'שעדיין לא הייתי בר עונשין בבית דינו', כלומר: בבית־דין של מעלה, ששם אין מענישים מי שלא הגיע לשנתו העשרים¹¹⁷, לא היה בר עונשין, אבל לפי דין תורה נחשב חוטא והיה ראוי להיענש. לפיכך כתב: 'כלל מכל זה לא אומר ח"ו כי שקר התנצלותי'.

מסיום הקטע שהבאתי ניתן להסיק, שבהגיעו לסאלוניקי היה בחור תלמיד־חכם. גם הלשון וגם המשמעות העניינית מורים, כי בכותבו שהיה 'שונה שם בכל יום הלכה עד היום' רצה לומר, שלימד הלכה לתלמידים. הודעה זו נכתבה כתגובה להשתבחותו של ר' יעקב בירב, ש'מיום הגרוש והשמד שבספרד לעולם הייתי מורה הוראות בישראל... והייתי אז בן י"ח שנים'¹¹⁸, ומטרתה היתה להראות שגם הכותב הרביץ תורה באותו גיל בקירוב אחרי צאתו מפורטוגאל. מאותו דיבור נלמדות שתי ידיעות נוספות: הציון שעברו 'יותר מארבעים שנה' מזמן בואו לסאלוניקי משמעו שהגיע שמה בשנת רנ"ט, שכן הקונטרס נכתב בסוף רצ"ט¹¹⁹, ומכאן מסתבר שמועד 'ציאתו מפורטוגאל 'בתוך השנה' של אניסתו היה בשנת רנ"ח¹²⁰. ודבר נוסף: מכיוון שהידיעה הראשונה על ישיבתו של ר' יעקב בן חביב בסאלוניקי היא משנת רס"א, כמבורר בסמוך, סבור אני שלא הבן הצטרף שם לאביו אלא האב בא שמה לפגוש את בנו האבוד. הנחה זו משמשת נקודת־מוצא נאותה לביורר שאלות בחיי האב הנוגעות לגירוש פורטוגאל.

ר' יעקב בן חביב שייך לחכמים, שעברו בשתיקה על ניסיונותיהם בגזירות ספרד ופורטוגאל ועל תלואותיהם בגירושם, אם כי בציונים כלליים הזכיר הרבה את גירוש ספרד. שהתו בפורטוגאל נזכרת דרך־אגב בהקדמתו לספר עין יעקב (שאלוניקי [רע"ו]), בהבעת תודתו למדפיס שסייע בידו בפרסום הספר. שם, ו ע"א:

ומאת ה' היתה לי כי הקרה הש"י לפני היום במקום מושבי אומן הגון וראוי זקן ונשוא פנים איש אמונים הלא הוא המעולה ונבון כה"ר יהודה גדליה י"צ, כי ידעתי

117 עיין שבת פט ע"ב; זוהר, א, קיח ע"ב. לשאר המקורות בספרות חז"ל ובזוהר עיין ר' מרגליות, שערי זהר, ירושלים תשט"ז, לא ע"ב. גרץ (לעיל, הערה 10), ט, עמ' 284, ציין סתם שרלב"ח כתב בהתנצלותו כי עדיין לא היה בן עשרים, בוודאי הגיע לגיל זה על סמך הביטוי 'בבית דינו', שחוקרים אחרים לא עמדו על משמעותו.

118 שו"ת הרלב"ח, רצח ע"ב.

119 עיין ח"ו דימטרובסקי, 'יכוח שעבר בין מרן רבי יוסף קארו והמבי"ט', ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' כ; הנ"ל, 'בית־מדרשו של רבי יעקב בירב בצפת', שם, ז (תשכ"ג), עמ' מה, צח.

120 בקביעה זו אין הכרעה חותכת לגבי זמן ההמרה. ייתכן שנחטף בפסח רנ"ז והוחזק בביתו של גוי, כשם שנערים אחרים מעל לגיל שנקבע בפקודת החטיפה, י"ג או י"ד, נאנסו בביצוע הגזירה (עיין הרקולאנו [לעיל, הערה 10], עמ' 254–255), ואם כן 'בתוך השנה' משמעו לפני תום שנים־עשר חודשים. אך ייתכן שהומר בשמד הכללי בתשרי רנ"ח, עם המון הצעירים שהופרדו מאבותיהם ונסחבו לאגן הטבילה, רבתוך שנה' רוצה לומר: באותה שנה לפי הלוח העברי.

בימי' הראשוני' בעיר ליסבון' בבית החכם... כה"ר אליעז' טולידאנו ז"ל, שהיה זה כבן ואחר אצלו נצב על מלאכת הקדש הזאת שהיתה נעשית בביתו. ואחרי בואו לעיר הזאת הוציא הוצאות רבות לעשות זאת המלאכה שלימ' בחזק' היד...

מכאן נודע, שר' יעקב היה תושב ליסבון, וכנראה עסק שם בההדרת ספרים בבית-הדפוס של טולידאנו. ר' יהודה גדליה¹²¹, המוכתר בתארי כבוד מופלגים, היה בוודאי אנוס לשעבר, שיצא מליסבון עם בני משפחתו אחרי טבח האנוסים בשנת רס"ו בליסבון.

הודעתו, שבבואו לסאלוניקי מצא שם את ר' שמואל פראנקו, 'אביר הרועים', בחוג 'חכמים ספרדים'¹²², מורה שבשנת רס"א כבר היה שם, שכן 'אביר הרועים' נפטר בשבט רס"א¹²³. מכיוון שאין שום ידיעה על ישיבתו בסאלוניקי קודם לכן יש להניח שהגיע באותה שנה. סימן לדבר נתון בידיעה שבהקדמה לעין יעקב. שם נאמר (ב ע"ב): 'כי זה לי ימים רבים חשבתי לעשו' מלאכה זאת, ואחר עד עתה לפי שלא היו בידי ספרי כל שתא סדרי משנה ותלמוד עם כל הפרושים...', ורק בבואו לסאלוניקי מצא בספריותיהם של גולי ספרד דון יהודה ושמואל בן באן בנשת את הספרים שהיו דרושים לו. בהיותו ראש ישיבה בספרד בוודאי היו הספרים בהישג-ידו, ואף קשה להניח שבקהילת ליסבון לא היו בנמצא פירושי המשנה והתלמוד¹²⁴, ולכן נראה לי שהידיעה על השהיית חיבור עין יעקב מחמת חוסר ספרים מכוונת לשנים שבין יציאתו מפורטוגאל לבין בואו לסאלוניקי בשנת רס"א.

בסאלוניקי זכה למעמד של אחד מגדולי הפוסקים ומנהיגי הציבור בקהילות המגורשים, והקדיש את כוחו והשפעתו להנחלת מורשת היהדות הספרדית לדורו ולדורות, ולפיתרון בעיותיהם המיוחדות של גולי ספרד ופורטוגאל. לענייננו חשוב יחסו לאנוסים, לאלה

J. Bloch, *Early Hebrew Printing in Spain and Portugal*, New York 1938, pp. 34–35; 121
J.H. Habermen, 'Gedaliah (Don) Judah', *Encyclopaedia Judaica*, Jerusalem 1971, VII, p. 352

122 עיין שו"ת מהרשד"ם, יורה דעה, סי' מ, מב.

123 בספר בן פורת יוסף לר' יוסף גרסון נמצא הספר על ר' שמואל פראנקו (205א–211ב), שהושמע ביום כ"ג בשבט רס"א. בראש ההספד רשום: 'לחכ"ם חסי"ד שנפטר, ר"ש ישיב"ה'. המספיד מתאר את הנפטר כמורו ורבו ומדבר עליו בשבחים מופלגים העולים בקנה אחד עם התואר 'אביר הרועים'. אין ספק שגם בפתיחה לדרושו הראשון בשנת ר"ס התכוון הדרשן לר' שמואל פראנקו, בכותבו (166ב): 'אלא מה שהניעני לעשות זה הפעל [להשמיע דרשה] הוא כי בטחתי בש"י שיהיה שופע מהשפעתו הטובה עלי, וג"כ מהשפע שאקבל מהחכמים והשלימים העומדים לפני במעמד הקדוש הזה, ובפרט מהשפע שאקבל מהחכם השלם כו'... ומשכן העדות שהוא החכם השלם כו', שהוא משכן ומעון לתורה הנקראת עדות'. ועיין לעיל, סמוך להערה 97. [לידיעות נוספות על ר' שמואל פראנקו עיין מ' בניהו (לעיל, הערה 95), עמ' קיח–קכ. ההספד נדפס שם, עמ' קמד–קמט].

124 חכמי ספרד שגלו לפורטוגאל לקחו אתם את ספריהם. עדות מעניינת לכך נמצאת ברשימתו האוטוביוגרפית של ר' אברהם סבע, שבכתב-יד אוקספורד 254. בהצגת המקורות שהשתמש בהם בהכנת ספרו צרור המור, בהיותו בפורטוגאל, כתב (382): '... לפי שהיה אור עיני אתי, והיו בידי כל אומנותי, ספרים עד אין מספר, לא יאמינו כי יסופר, מה שהיה לי מספרי הזהרה והמאורות, כפול ומכופל בכל מיני מהדורות, ולא ידעתי ספורות, בספרים מחודשים ממדרשות וספרות...'. קודם הזכיר 'ירושלמי ומכילתא וילקוט', וכמובן באוצר 'ספרים עד אין מספר' נמצאו גם כתבי הפרשנות לספרות חז"ל. ברור שגם בידי חכמי פורטוגאל הוותיקים ובבתי-המדרש בליסבון היו ספרות עשירות.

שיצאו מפורטוגאל וחזרו ליהדות ולאלה שהמשיכו לחיות באניסות, בתקנות שהוציא מתחת ידו ופעל להנהגתן ובתשובותיו בהלכה¹²⁵, משום שבאורח סמוי משתקפים בהם גם זכרי ניסיונותיו האישיים והלקחים שהפיק מהם. מבחינה זו נודעת חשיבות יתירה לדברים המשולבים בתשובה על מצבה של אשה הזקוקה ליבם מומר היושב בארץ השמד¹²⁶. לאחר שהבחין בין 'משומד ברצונו בלא שום אונס' לבין 'מי שנשמתד לאנסו', כתב:

וכן בדור הרע הזה כי ראינו בעינינו וגם באזנינו שמענו כי כל המשומדים או רובם רובא דרובא היו לאונסם, ראוי לפסוק הדין... שהם זורעם וזרעם לעולם דינם כישראלים. והלא מט"ו שנים עד היום בקרוב התחילו ימי השמד והאונס, כי רבים מבני עמנו הביאם הכרח אונס גוף או ממון להראות עצמם משומדים גמורים כופרים בעקר ובתורת משה בפרהסיא, ובימים מועטים השתדלו בחזקת היד לצאת מתוך ההפכה, ורבים אשר אתנו באים מארץ מרחק מקצה השמים¹²⁷ לעבוד את השם. וגם רבים מעמי הארץ אשר נתערבו עד היום בארץ אויביהם מי יודע מה כלבם, וראוי לדונם לכף זכות כאנוסים גמורים. ומחר הם באים אצלנו, ועכשיו אנו מחרפים אותם לדונם כמו משומדים גמורים? רחמנא ליצלן מהאי דעתא¹²⁸.

ברור שדברים אלה נאמרו לגבי אנוסי פורטוגאל ולגביהם דווקא. התשובה נסבה על מחלוקת בין חכמי תורכיה, שנתעוררה עקב תקנת חכמי סאלוניקי ובראשם ר' יעקב בן חביב מכ' בשבט רע"ד¹²⁹, והמניין 'ט"ו שנים עד היום בקרוב' מזמן ש'התחילו ימי השמד והאונס' מכוון בבירור לשמדות רנ"ז–רנ"ח¹³⁰. כמו־כן רק בנוגע לאנוסי פורטוגאל אפשר היה לומר: 'כל המשומדים או רובם רובא דרובא היו לאונסם... ובימים מועטים השתדלו בחזקת היד לצאת מתוך ההפכה'. ההודעה 'ראינו בעינינו' משמעה עדות ראייה ממש, כמוכח מן ההמשך: 'וגם באזנינו שמענו', ופירושו של דבר שזעזועי הנסיבות האיומות של שמדות פורטוגאל אשר היו חרותים בזיכרונו, ובכללם החוויה המחרידה של המרת בנו, שימשו מניע חזק לסובלנותו המפליגה ולגילוי רגשי אחווה והזדהות אמיצים כלפי אנוסי פורטוגאל, אף-על-פי שלאחר שנים מזמן שניתנה להם רשות לצאת ולהשתחרר מכבלי האניסות המשיכו 'להראות עצמם משומדים גמורים כופרים בעקר'. לפנינו חכם מראשי

125 עיין ש' אסף, 'אנוסי ספרד ופורטוגאל בספרות התשובות', מאסף ציון, ה' (תרצ"ג), עמ' נו–נו; צימלס, אנוסים (לעיל, הערה 109), עמ' 30, 32–35. י' הקר, 'ר' יעקב בן חביב – לדמותה של הנהגה היהודית בשאלוניקי בראשית המאה הט"ז', דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 117–126, בירר בדיון מיוחד 'תקנות ופעולות ציבוריות' ו'פעילותו הרוחנית והחינוכית'.

126 להיבטים ההלכתיים של הבעיה ראה המחקרים שצינתי בהערה הקודמת.

127 כינוי שגור לספרד ולפורטוגאל.

128 שר"ת ר' אליהו מזרחי, קושטא ש"כ–שכ"א, סי' מז.

129 ראה נוסח התקנה שר"ת זרע אנשים, הוסיאטין תרס"ב, סי' נג. ועיין אסף (לעיל, הערה 125), עמ' נו.

130 למעשה עברו יותר מט"ז שנים אפילו מזמן השלב האחרון, השמד הכללי בתחילת רנ"ח.

הגולים, שעקב התנסותו בזוועות פורטוגאל לא היה יכול ולא רצה להינתק משבויי השמד, ועד סוף ימיו ראה בהם עתודה לשיקום שארית הפליטה ש'מחר הם באים אצלנו'¹³¹. מתי יצא ר' יעקב מארץ 'השמד והאונס'? פיתרונה של שאלה זו הוא תכליתה העיקרית של חקירתי במהלך חייו בדיון על מקדשי-השם בליסבון. מן האמור יוצא בבירור, שהיה עד ראיה למעשי שמד המוניים בפורטוגאל, ומנוסח דבריו שהבאתי ניפר, שהתנסה לא רק בהמרת הצעירים בפסח רנ"ז אלא גם בשמד הכללי בתחילת שנת רנ"ח. אפילו נאמר, שבנו נשבה בין הגויים והומר בפסח רנ"ז, הדעת מחייבת שהאב לא נטש את בנו האנוס ולא יצא מפורטוגאל לפני המערכה האחרונה בליסבון. מכיוון שאין שום יסוד להעלות על הדעת, שר' יעקב עצמו נאנס בשמד הגדול, הרי בדרך האלימינציה מגיעים אנו למסקנה קרובה לוודאי, שנכלל בקבוצת 'ז"ך חברים' ושולח עמם לאפריקה הצפונית באמצע שנת רנ"ח. תחנתם הראשונה של מקדשי-השם המשוחררים היתה המושבה הפורטוגאלית בארזיליא, ואין לדעת היכן התגורר או נדד לאחר צאתו משם עד בואו לסאלוניקי כעבור שלוש שנים בקירוב.

ר' חיים בן משה בן חביב נודע לראשונה כחכם ספרדי שקידש את השם בידיעה שהביא החיד"א, בתיאור תשובת הרשב"א המכונסות בספר הבתים, אשר היה לפניו בכתב-יד. וזה לשונו: '... סדרם הרב מהר"ר חיים בכ"ר משה בן חביב ש'הרס"ה מעיר פיס והוא מהבאים מגרוש ספרד, וחתם שם חתימתו כלשון הזה: הברכים אשר לא כרעו לבעל והאש והעצים סביב...'¹³². החלק השני משני חלקי הספר שהיה לעיני החיד"א נשתמר בכתב-יד אוקספורד 2365, ושם דף 256א נמצאת חתימת העורך, שאביאה כאן בשלימותה:

ותכל עבודת הקדש ביום שנים עשר יום לחדש ניסן משנת חמשת אלפים ומאתים וחמשה ושישים ליצירה פה העיר פ'אס על ידי אני המחבר¹³³ חיים בן לאדוני הה"ר משה בן חביב זלה"ה. יגיע יראה ירצה לפני אלי"נו שבשמים מיעוט חלבי ודמי שנתמעט בחיבורו ובכתיבתו כחלב ודם הנקרב על גבי המזבח ביום המשח אותו. אנא אל"י זכרני בבנים זכרים עוסקי' בתורה לעבודתך, פקדני בישועתך לראות בטובת בחירך לשמוח בשמחת נוייך!] להתהלל עם נחלתך. הברכים אשר לא כרעו לבעל והאש והעצים סביב, חיים בן לאדוני הה"ר משה בן חביב ז"ל ה"ה.

131 אכן, ציפיה זו היתה מעוגנת במציאות, כי משנת רס"ז ואילך הגיעו אנוסים רבים מפורטוגאל לסאלוניקי ולמקומות אחרים בתורכיה, והדיונים התכופים בספרות הרבנית בבעיות האנוסים בשנת ר"ע ובשנים סמוכות כרוכים בהגירה שזרמה אחרי טבח האנוסים בליסבון. על-כל-פנים אין ספק, שר' יעקב בן חביב לא היה כותב ביחס לאנוסי ספרד מה שכתב בתשובה שהבאתי, ולא היה מחיל עליהם פסק-דין מוחלט 'שהם וורעם וזרעם לעולם דינם כישראלים'. יש לציין שר' יעקב הרחיק לכת בסלחנות לגבי אנוסים תושבי פורטוגאל אפילו מר' יוסף גרסון, שלפי דעתי כאמור היה אנוס זמן-מה (לעיל, עמ' 86–88), אשר בדרושו משנת רע"ז, סמוך לזמן כתיבתה של התשובה הנידונה, התריע בחריפות על הקלקלה שבהמשכת חיי אניסות והוקיע אותה כעוון חמור. עיין לעיל, הערה 111.

132 שם הגדולים, מהדורת בן-יעקב, ווילנא תרט"ז, ערך 'ס' הבתים'.

133 מעל לאותיות 'חב' נרשם בידי מגיה 'סד', דהיינו המסדר

לעומת זה ארדוטיאל הזכיר את עריכת שו"ת הרשב"א ב'בתים' בלשון זה: 'והחכם הגדול רבי לוי בן חביב שקידש השם בפורטוגאל קבצם, שהיו מפורזים אחת הנה ואחת הנה, ויעש להם בתים, ישלם ה' פעלו'¹³⁴. י"מ טולידאנו קבע, שבמשפט זה נפלה טעות, וצריך לומר 'רבי חיים בן חביב'¹³⁵, ואין ספק שתיקונו נכון¹³⁶.

לכאורה עדותו של ארדוטיאל אינה הולמת את ההודעה האוטוביוגרפית, כי בזמן שר' חיים עמד בניסיון השמד היו 'האש והעצים סביב', שהרי בשנות שלטונו של המלך מנואל עדיין לא פעלה האינקוויזיציה בפורטוגאל. אך הזכרת 'האש והעצים' אינה אלא מליצה אסוציאטיבית, על-פי הכתוב בפרשת אליהו ונביאי הבעל (מלכים א יח כג), שההודעה העיקרית בלשון 'הברכים אשר לא כרעו לבעל' לקוחה מתוכה (שם, יט יח)¹³⁷. ההזדקקות לאותה פרשה באה ללמד, שמדובר במאורע אשר התרחש בפומבי, והכוונה בוודאי לשמד הגדול בליסבון, שר' חיים נמלט ממנו בקבוצת מקדשי-השם¹³⁸.

חוקרים שיערו, שאביו של ר' חיים היה החכם ר' משה בן חביב, יליד ליסבון, בעל ספר דרכי נועם (קושטא [חש"ד]), פירוש על ספר בחינת עולם (קושטא [חש"ד]), וחיבורים שבכתב-יד¹³⁹. השערה זו צריכה עיון, משום שאותו חכם יצא מליסבון כמה שנים לפני גירוש ספרד. אך בכל זאת נראה לי שאין לדחותה, שכן מדברי ר' משה למדים אנו שמשפחתו נשארה בליסבון והוא התכוון לחזור שמה¹⁴⁰, וייתכן שהשאיר בעיר מולדתו גם את אשתו וילדיו. מצד אחר סבור אני, שר' חיים ור' משה בן חביב מכאן ור' יעקב ור' לוי בן חביב מכאן

134 השלמת ספר הקבלה (לעיל, הערה 10), עמ' 27.

135 נר המערב (לעיל, הערה 82), עמ' 86, הערה נד.

136 מסתבר שבשנת ר"ע, שבה נכתבה הכרוניקה של ר' אברהם ארדוטיאל בפס, עדיין לא נודע שם גורלו של רלב"ח בפורטוגאל, שכאמור נחשף ברבים במהלך מחלוקת הסמיכה בשנת ר"צ (עיי' לעיל, סמוך להערה 112 ואילך). החלפת ר' חיים בר' לוי נעשתה בוודאי בידי מעתיק, אולי בטעות גמורה, משום שלא שמע על חכם בשם רבי חיים בן חביב, ואולי גם במגמה אפולוגטית, להפוך את ההמרה הכפויה של רלב"ח לקידוש-השם.

137 יש לציין שגם קפשאלי (לעיל, הערה 10), א, עמ' 238, השתמש בתיאור מקראי זה לציון הצלתם של קומץ מקדשי-השם בפורטוגאל.

138 בקשת ר' חיים בן חביב, שעמלו בחיבור ספר הבתים ייחשב לו כקורבן לכפרת עוונות, מורה שחש שותפות גורל עם המוני היהודים שהומרו בפורטוגאל, אף-על-פי שהוא עצמו לא המיר. כנראה הרגשה זו העיקה גם על לבם של שאר מקדשי-השם, שאסון האונס פגע בוודאי גם בבני משפחותיהם. יש מקום להניח, שתפילת ר' חיים שיוכה 'בבנים זכרים עוסקי' בתורה לעבודתך' קשורה באובדן בנים בשמדות פורטוגאל. ועיי' לעיל, הערה 94.

139 עיי' ח' מיכל, אור החיים, פרנקפורט דמיין תרנ"א, עמ' 407; טולידאנו, נר המערב (לעיל, הערה 82), עמ' 86. וראה בירורים וציונים מפורטים לענייני חיבוריו ולפעילותו כמהדרי וכמגיה בדרום-איטליה אצל י' הקר, איגרות (לעיל, הערה 90), עמ' עו-עז. וכן ראה: S. Poznansky, 'Habib Moses', B. Shem-Tob Ibn', *Jewish Encyclopedia*, New York-London 1907, VI, pp. 125-126.

140 הקדמה לדרכי נועם: 'ואני פה בטונטו נתון בקלפי... רחוק רחוק מארץ מולדתי ומבית אבי דודי ומסרפי...'. כתב-יד ביה"המדרש לרבנים (JTS) בניו-יורק מס' k9, R 1475 (הלשון מובא במאמרו של הקר, שם, הערה 71): 'הנני כגר בארץ כוסף ומתאוה לשוב לארץ מולדתי יען סכוני גם סכוני רוב תלאות סביב, ועירא דמן חברייא משה בן חביב'. הקר פקפק אם הכותב הזה הוא ר' משה הידוע, אבל לפי ההקבלה בתוכן החתימות אני רואה מקום לספק.

ש"יכים לשני ענפים של משפחה ספרדית אחת. שני סימנים מסייעים להנחה זו: (א) ר' משה חזר והדגיש, שמוצא משפחתו הוא מספרד¹⁴¹, וכנראה אביו היגר לפורטוגאל. (ב) החרוז 'סביב' — 'חביב' שבחתימות ר' חיים ור' משה¹⁴², שגור בחתימות הרלב"ח בתשובותיו¹⁴³, והרושם הוא שלפנינו מעין מסורת משפחתית. ר' אברהם חסן, שהגיע לסאלוניקי בשנת רע"ד בקירוב ונתמנה לסופר הקהילה בשנת רפ"ג או רפ"ד¹⁴⁴, הודיע אגב מחלוקת כינו לבין חכמי סאלוניקי על אומץ לבו בקידוש-השם בלשון זו:

ושתי בה' אלי"ם מחסי זה' אלי"ם יעזור לי. ועל כן פני לא הסתרתי מכלימות ורוק, שאפילו כשהייתי במצור ובמצוק בתוך מלכות אדום ובפני מלכה ובפני עבדיו ושריו פציתי פי לבלתי חק על קדוש השם ולא יראתי ולא נחתי מפניהם, כ"ש בהיותי בתוך עמי ישראל...¹⁴⁵.

עמידה בניסיון השמד 'במצור ובמצוק', תוך דין ודברים עם המלך ורבי המלוכה, הולמת בדיוק את מצבם של מקדשי-השם בבית-הסוהר בליסבון בשנת רנ"ח, שהיו נתונים בלחץ של עיניים ושידולים מצד המלך מנואל 'ועבדיו ושריו'. אמנם לא נאמר מתי והיכן קידש את השם, ובכל התעודות שבידינו אין זכר לפורטוגאל, ואילו ספרד נזכרת בסמוך ובמקומות אחרים, אבל כפי שצייתי קודם¹⁴⁶, ההימנעות מאזכורה של שואת פורטוגאל היא תופעה מצויה בכתבי חכמים שהתנסו בגזירותיה¹⁴⁷. גם במשפט אחר, בכותבו: 'ועוד שבני יצאוני

141 הנה שלושה לשונות, שבהם בולטת ההבחנה בין ספרד, ששם צמחה וגדלה המשפחה, לבין עיר הכירה של פורטוגאל, שהכותב נולד בה. חרוזים אחרי הקדמת המחבר לדרכי נעם: 'נאם משה בנו שם טוב — ספרד קרית חנה/למשפחת בני חביב — ומולדתי באשכונה'. בפתיחה להקדמת ר' משה לפירושו על בחינת עולם (על-פי הרפוס השני: פירארה שי"ב): 'אמר משה בכר' שם טוב למשפחת בן חביב ספרדי מתושבי הקהל' הקדושה אשר בלישכונה במלכות פורטוגאל'. אותו נוסח ממש בחתימתו בסוף פירוש ראב"ע על התורה, נאפולי רמ"ח, שטיפל בהבאתו לדפוס.

142 ראה לעיל, הערה 140.

143 לדוגמה: החתימות בשו"ת הרלב"ח, סי' כט, לג, לד, לו, לז, מא, מב

144 עיין מ' בניהו, 'אגרת הסופר רבי אברהם חסן משאלוניקי', ספונות, יא (תשל"א-תשל"ח), עמ' קצט-רא.

145 שם, עמ' רכח, באגרת לר' יוסף טאיטאצאק.

146 עיין לעיל, הערות 88, 101, 105, ולפני הערה 121.

147 בניהו כתב (שם, עמ' קצג): 'הוא מעיד על עצמו שעמד בייסורי האינקוויזיציה ולא פחד'. מכאן שלפי דעתו קידושי-השם התרחש בספרד. אך בדרך כלל יהודים לא נחקרו בבתי-הדין של האינקוויזיציה, ובעדות הסופר מדובר על המלך ושריו ואין שמץ-דבר על מלאכי החבלה של הכנסייה. בעניין מסעו ר' אברהם מזמן גירוש ספרד כתב בניהו (שם, עמ' רא): 'דומה שמספרד ברח לפורטוגאל ולא ברור אם יצא ממדינה זו בשנת רנ"ז או בהימלטות הגדולה בשנת רס"ז ומה היו תנאותיו בנדודיו'. האפשרות שיצא בשנת רס"ז, בהגירת האנוסים אחרי הטבח בליסבון, בטלה מעיקרה. לא ייתכן שמי שמעלה על נס את זכותו בקידושי-השם חי כמומר אנוס עד שנת רס"ז. בדיבור אחד כלול רמז למקום מושבו אחרי גירוש ספרד. שם, עמ' רח. '... ואף גם זאת שבצאתנו מארץ גזרה בזמן הצרה, בצאת ישראל מעם לוועז ויבואו מרה, במעור קרסולי תופשי התורה'. נראה לי, שהביטויים 'ויבואו מרה, במעור קרסולי תופשי התורה',

ואינם ואין לי מנחם מכל אוהבי זולתי מלאכתי זאת...¹⁴⁸, רמוז שכניו אבדו בהמרה כפויה בפורטוגאל¹⁴⁹.

בהתחקותי אחרי עקבותיהם של 'ז"ך חברים', בירתי וקבעתי שייכותם של עשרה אישים לקבוצת מקדשי-השם, מהם בוודאות גמורה מהם בסבירות קרוב לוודאי. כמחציתם לא נודעו עד עתה כאנשי שארית הפליטה משואת ההמרה ההמונית בפורטוגאל. מסתבר שהגורם הראשי לחוסר ידיעות אפילו על עצם מציאותם של כ"ז הניצולים, זולת שלושת החכמים הנקובים בשמותיהם בכרוניקה של ארדוטיאל, היה בכך שרובם לא נשארו זמן רב בצפון אפריקה, ובמהלך נדודיהם נעלמו רשמי עברם הפורטוגאלי. הרי גם לגבי ר' שם טוב לירמה ור' יעקב אלואל-אלפואל, שארדוטיאל הציג אותם בשנת ר"ע כחכמי פ"ס, נודע מתוך 'דפי גניזה' שבשנת רס"א שהו במצרים, אולי בדרכם לארץ-ישראל, ועלינו לומר שלאחר זמן קצר חזרו לפ"ס והשתקעו שם¹⁵⁰. חושבני שקיים סיכוי רב, כי בהמשך החקירה בהיקף רחב תתברר שייכותם של חכמים נוספים לקבוצת מקדשי-השם בשנת רנ"ח, ואולי תתגלה גם מיהותו של בעל 'דפי גניזה'.

ג. חזיונות ונבואות אסכטולוגיים

1

דור גירוש ספרד ודורות שלפניו ושלאחריו, החל בגזירות קנ"א וכלה בתנועת הראובני-מלכו וספיחיה עד שנת ש' בקירוב, היו אחוזים בולמוס של תסיסות משיחיות עזות, שהטביעו את חותמן גם על המציאות החיצונית בפעילות נמרצת להחשת הקץ. תסיסות משיחיות היו מלוות בדרך כלל תופעות של חזיונות אסכטולוגיים והתחדשות רוח הנבואה. התופעות החזיוניות שהיו כרוכות בגזירות ובגירושים הנידונים, באו לידי ביטוי בשתי צורות: (א) בשזרות ישירות, המכוונות להתרחשויות של חבלי משיח וביאת הגאולה; (ב) כתבי קבלה, שעיקרם גילויים של סתרי תורה ששפעו ממרום, ובתוכם משולבות הגדות לעתיד לבוא. דברי חזנים יהודים מן הסוג הראשון או ידיעות מוסמכות עליהם לא נשתמרו אלא מהתקופה שלאחר גירושי ספרד ופורטוגאל, ובראשם ר' אשר לעמליין אשכנזי מסביב

מכוונים לביאת גולי ספרד לפורטוגאל ולהמרות של חכמי הדור בגזירות רנ"ז-רנ"ח, אבל הדברים אינם מחוורים למדי. בכל אופן לפי מסקנתי יש לומר, שבשנת רנ"ח הגיע לצפון-אפריקה ונדד כחמש-עשרה שנים עד בואו לסאלוניקי.

148 שם, עמ' רי.

149 בניהו ציין בסימן שאלה (שם, עמ' רא): 'אשתו הראשונה ובניו נספו או נאנסו'. הביטוי 'בני יצאוני ואינם' מורה בבירור, שהבנים נקטפו בשמד ולא במיתה.

150 אין הדעת נותנת, שבחבורת הניצולים היו שני חכמים בשם לירמה ושניים בשם אלואל-אלפואל, ושאלה שישבו בפ"ס בשנת ר"ע אינם זהים לאלה שהתגוררו במצרים בשנת רס"א. לא לחינם תיארו הגולים את עצמם הדמותו של קין, שנגזר עליו להיות נע-ונד בעולם. עיין לעיל, הערה 98.

לשנת ר"ס¹⁵¹, ר' אברהם בן אליעזר הלוי משנות ר"ע ור"פ¹⁵² ור' שלמה מלכו משנת ר"צ¹⁵³. אך הגיעו לידינו נתונים חשובים על חזיונות שנתעוררו או נפוצו בחוגי האנוסים בספרד במאה החמש-עשרה, בייחוד בעקבות כיבוש קושטא בשנת ר"ג. י' בער קבע, שהיו קיימים כתבי נבואות אסכאטולוגיות של חוזים יהודים מלפני הגירוש, ואותם כתבים אבודים שימשו יסוד לתחזיות ולחישובי הקץ הדרשניים והאסטרולוגיים של ר' יצחק אברכנאל בספריו, שנכתבו בסוף המאה החמש-עשרה¹⁵⁴. בחיבורי קבלה חזיוניים-משיחיים בולטים שלושה ספרים מיוחדים במינם: ספר המשיב, שנכתב בספרד לפני הגירוש¹⁵⁵; ספר כף הקטורת, משנים סמוכות אחרי הגירוש¹⁵⁶; ספר גליא רזא מאמצע המאה השש-עשרה, שעל אף זמנו המאוחר שייך לפי צביונו ומבחינה עניינית לתסיסה המשיחית בשלהי הגירושים¹⁵⁷.

דפי גניזה מלאים וגדושים גילויים חזיוניים, במפורש ובמרומז, ורובם ככולם בעלי משמעות אסכאטולוגית. גם בגילויים שאינם מכוונים במישרין לתהליכי הגאולה המשיחית, אלא עניינם הוא צרות ישראל בגזירות ובגירושים, התרחשויות בבתי המלוכה של ספרד ופורטוגאל או ידיעות אוטוביוגרפיות, קיימת זיקה אמיצה לציפיות משיחיות אקוטיות. זמני הגילויים המונחים לפנינו הם. שנות רנ"ד, רנ"ז ורנ"ח בפורטוגאל; שנת רס"א, שבה נכתב החיבור (בעת מסעו של המחבר למצרים ובהיותו שם). בדבריו על גזירות ספרד אין סימנים ברורים שקיבל ידיעות בהשראה נבואית, אבל יש מקום להניח שהרוח החזיונית פעמה בקרבו לפני בואו לפורטוגאל. על-כל-פנים אין ספק, כי הגילויים שנשתמרו אינם נבואות לאחר מעשה, אלא מתארים חוויות שנתחוללו בנפש החוזה לפני המאורעות.

151 עיין א"ז אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל, ירושלים תשט"ז, עמ' 249–250, 307–312; א' קופפר, 'חזיונותיו של ר' אשר ב"ר מאיר המכונה לעמליין רויטלינגן', קבץ על יד, ח [יח] (תשל"ו), עמ' 423–385.

152 עיין לעיל, הערה 89; אשכולי, שם, עמ' 237–240, 314–335.

153 עיין, אשכולי, שם, עמ' 266–278, 365–412.

154 עיין י' בער, 'התנועה המשיחית בספרד בתקופת הגירוש', מאסף ציון, ה (תרצ"ג), עמ' עא–עב.

155 עיין ג' שלום, 'ה"מגיד" של ר' יוסף טאיטאצאק והגילויים המיוחסים לו', ספונות, יא חשל"א–חשל"ח), עמ' סז–קיב; הנ"ל, 'למעשה ר' יוסף דילה ריינה', עיין חד"ה, ספר אלטמן אלבאמה תשל"ט, עמ' קג–קה; מ' אידל, 'היחס לנצרות בספר המשיב', ציון, מו (תשמ"א), עמ' 91–77.

156 G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, Jerusalem 1941, pp. 244–245, and n. 7–10; עיין: 7–10; G. Vajda, *Kabbalah*, Jerusalem 1974, p. 71; הנ"ל דברים בגו, תל-אביב תשל"ו, עמ' 265–266; idem, 'Passages Anti-Chrétiens dans "Kaf Ha-Qetoret"', *Revue de l'Histoire des Religions*, CXCVII (1980), pp. 45–58.

157 עיין ג' שלום, ר' אברהם הלוי (לעיל, הערה 89), עמ' 119–124; הנ"ל, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, א, תל-אביב תשי"ז, עמ' 47–49; י' תשבי, 'הפולמוס על ספר הזוהר במאה השש-עשרה באיטליה', פרקים, א (תשכ"ז–תשכ"ח), עמ' 156–157; ר' אליאור, 'המאבק על מעמדה של הקבלה במאה הט"ז', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, א (קיץ תשמ"א), עמ' 177–190; הנ"ל, גליא רזא — מהדורה ביקורתית, ירושלים תשמ"א, מבוא, עמ' א–כ. ועיין להלן במדור זוטות, 'לבעיות ספר גליא רזא', עמ' 103–106.

הוכחה חותכת לכך נתונה בנבואות פורענות על שליטי ספרד ופורטוגאל משנת רס"א.

ב1:

וג"כ אני ידעתי כי עתה בחדש מרחשון משנה הזאת ב"ד רמ"ה [רס"א] מת בנו של מלך פורטוגאל, בן בתה מהמלך ספרד, וג"כ אני יודע ת"ל כי המלך ספרד או אשתו אחד מהם מת בפרש' בא אל פרעה משנה הזאת, וג"כ שעתה בתוך פרש' צ"ו ושמי"ני שעבר' מת ההוא מלך פורטוגאל מיתה רעה.

יורש־העצר הפורטוגאלי מת לפני המועד ש'נודע' לחוזה, ואילו מלכי ספרד ופורטוגאל נשארו בחיים זמן רב אחרי שנת רס"א¹⁵⁸. רישום נבואות לטווח קצר שלא נתקיימו מורה בבירור, שבעל 'דפי גניזה' העז להגיד עתידות גם בשנים קודמות. לפיכך יש לראות בקטע שבידינו תעודה נאמנה, המשקפת הלכירות חזיוניים אסכאטולוגיים, שרווחו במחנות יהודי ספרד ופורטוגאל בדור הגירושים.

2

בדפים המעטים שבידינו מוצגים ארבעה דרכים בקבלת גילויים: הודעות המלאך מיכאל; כתיבה אוטומאטית; חלום; איצטגנינות. גילויים אחרים, במספר רב מכלל הסוגים שציננת, מסורים בלשונות סתמיים, ללא ציון מקורם או אופן קבלתם.

התגלות המלאך מיכאל נזכרת כמה פעמים, אבל כל האזכורים מכוונים להתרחשות אחת, שעניינים רבים הנידונים בארבעה עמודים לפחות (ב2–א4) מוסבים עליה. אביא את האזכורים המפורשים כלשונם בתוספות בירור. ב2: 'וזה [סוף גלות אדום בשנת רנ"ח] מבנתין! [ממיכאל השר הגדול בעת קץ ליל ר"ח אייר מן]נת רנ"ד למנייננו...'; ב3: 'ובהוא לילה גלה לי מיכאל השר הגדול יום גאולתנו מפורטוגאל בפסוק [ישעיה ו1] ויעף אלי אחד מן השרפים ובידו רצפה... וג"כ אמ' לי כי ה' רצפה יתרה...'; ב3–א4: 'כי זה [לירת המשיח, חורבן רומי וביאת אנשי עשרת השבטים] רמז לי מיכאל השר הגדול ג"כ בה' א' מרצפה שאמ' לי כי היא יתרה, ובהאלו שני תיבות הנה גנוז הכל, כי אמ' לי שאמנה ה' פעמים רצף כמו אני יודע ואמצא האמת'.

הקטעים הקצרים של הגילוי, שבוודאי אינם אלא חלק מתוכנו, באים ללמד שהמלאך דיבר ברמיזות סתומות והחוזה פיענח אותן ופיתח מדעתו את העניינים הכלולים בהן. מסקנות החוזה מרמזי המלאך מובעות בלשונות אלו: 'מבנתין!]', 'אני מצאתי', 'וראיתי',

158 ראש חודש חשוון חל בשנת רס"א ביום 24.9.1500, פרשת בא — בדצמבר 1500, פרשות צו ושמיני — במארס 1501. יורש־העצר הפורטוגאלי, נכדם של מלכי ספרד, מת ביולי 1500, איזבלה מלכת ספרד מתה בשנת 1504, ופרדינאנד האריך ימים עד שנת 1516. המלך מנואל, שזמן מותו נקבע כאן בלשון ודאי, חי עד שנת 1521. יש לציין כי בסמוך (א2) מדובר עליו בלשון עתיד: 'כי על סבת לקותו הוא יזכור ממה שאני שלחתי לו בכתב וכתבו בספר הזכרונות שלו'; משמע שלקה בגופו אבל לא מת. וצריך עיון.

'ואני עיינתי' (2ב); 'ואני ידעתי ומצאתי, 'ומצאתי, 'וראיתי' (3א); 'וכן הוצאתי, 'וג'כ ראייתי, 'ואני ראייתי' (3ב). ברור שהחזון הלילי לא נצטייר בשינה אלא בחוויה מיסטית בהקיץ, שכן בתוך ענייניו (3א) משולב החלום שאדון עליו בסמוך, והוא מוצג כחזון שונה שנראה לחוזה בזמן אחר. אף מסתבר שדברי מיכאל לא נאמרו בלחישת פנימית חשאית, אלא יצאו בקול נשמע מפי המלאך הדובר, שניצב לעיני החוזה.

בשלושה מקומות נאמר, שרשם ידיעת נסתרות ב'כתיבות', ואין ספק שהכוונה לכתיבה אוטומאטית. פעמיים נסמכות ה'כתיבות' ל'סימן' בלשון הכתוב (בראשית מט י) 'ומחוקק מבין רגליו', ופירושו של דבר שהגילויים הועלו על הכתב במצב אקסטאטי, בהיות ראשו כפוף בין רגליו. הנה שלוש הלשונות. 1: 'כמו הוצאתי בסימן על הכתיבות, ומענינים [?] שאני הוצאתי הצ[רה]'. הדברים נאמרו בקשר לבשורות על המיתות בבתי המלוכה של ספרד ופורטוגאל, שדנתי בהן בסעיף הקודם. הנבואות עצמן מסורות בלשונות: 'וג'כ אני ידעתי, 'וג'כ אני יודע'. 2: 'וזה הוצאתי על ידי הכתיבות שאני כותב על סימן ומחוקק מבין רגליו'; מוסב על גזירותיו של מלך פורטוגאל, ובייחוד שוד כלי־הקודש מבתי־הכנסיות¹⁵⁹. 6: 'כי זה משאני כותב כל יום ב"ה, כמו שהראו לי על סימן ומחוקק מבין רגליו עד כי יבא משיח בן יוסף שהוא שילה ולו יקחת עמים'. כאן נושא הכתיבות הוא תיאור תהליכי הגאולה, שיתרחשו עקב גירושי ספרד ופורטוגאל. מלשון זה ניתן להסיק כמה דברים חשובים לענייננו: (א) פעולת ה'כתיבות' נעשתה בתכיפות, מעשי יום־יום, והידיעות עליהן בקטע שבידינו אינן אלא שרידים מעטים ממה שהיה כלול בחיבור האבוד¹⁶⁰. (ב)

159 עיין לעיל, סמוך להערה 45.

160 כתיבה אוטומאטית היתה תופעה מצויה בחוגי מיסטיקאים יהודים בדור הגירוש ספר המשיב, שנכתב בספרד לפני הגירוש, מכיל דברים רבים וחשובים על מהותה ורוי התהוותה ופעולתה של הכתיבה האוטומאטית, כמבורר במאמרו של ג' שלום, 'ה"מגיד" של ר' יוסף טאטאצאק' (לעיל, הערה 155), עמ' פב-פז, צ-צג. כנראה אותו ספר עצמו, לפחות בחלקו, נכתב בדרך זו, והמחבר האנונימי לימד אופני הפעלת הכוחות המכתיבים לחברו ר' יוסף, שהוא בוודאי ר' יוסף דילה ריינה הידוע, כפי שצוין שם, עמ' פד-פו. רמזים לקיום קשרים אמיצים בין ספר המשיב לבין ר' יוסף דילה ריינה מובאים אצל מ' בניהו, 'ספר שושן יסוד העולם לרבי יוסף תירשום', טמירין, א. ירושלים תשל"ב, עמ' קצט, רד, רכח, רנ, רסג-רסד. בעל ספר המשיב הבחין בין 'כתיבה ביד' ל'כתיבה בלי יד', והודיע ששתי דרכי הכתיבה האוטומאטית מקורן במלאכים. ב'כתיבה ביד', הנחותה, המלאך המתגלה בדמותו מכתוב את הגילויים בדיבור, ואילו ב'כתיבה בלי יד', המכונה 'סוד הכתיבה העליונה', והיא בכתיבת 'נבואה ממש', כוח המלאכים היורד למטה רושם את הגילויים, ובנוסף מופלג: 'סוד זאת הכתיבה העליונה הוא סוד ירדת כח האל בכבודו מטה', ועליה נאמר ש'הוא סוד כתיבת הלוחות שהיו כתובות באצבע אלקים'. בפעולתה 'הסופר העליון הוא גבריאל הכותב, והסופר הוא מיכאל המלאך'. עיין שלום, שם, שם, ובייחוד, עמ' פג, צ. צב. לפי רמזי ה'כתיבות' ב'דפי גניזה' הן שייכות לסוג ה'כתיבה ביד', ובין המלאכים שהניעו את יד המחבר תפס בוודאי מעמד נכבד 'מיכאל השר הגדול', הנזכר במפורש כמקור לגילוייו. עדות מעניינת על שכחותה של כתיבה אוטומאטית בזמנו ובסביבתו של בעל 'דפי גניזה' מצאתי בספר צרור החיים לר' אברהם סבע, פירוש על מסכת אבות, שבמהדורתו הראשונה נתחבר בפורטוגאל בין שנת רנ"ב לשנת רנ"ז, ונשתמר בחלקו במהדורתו השניה משנת ר"ס בכתב־יד פרנקפורט דמיין¹⁶³ 80. וזה לשונו בביאור אבות ה ט (שם, 111): 'והכתב והמכתב והלוחות — בזה ניתן כח לכל הכתיבות שבעולם הנכתבות במהירות כאלו יד ה' היתה בס... וכן כל הסופרי' שכותבים קל מהרה

המלים 'כמו שהראו לי' מורות, שה'כתיבות' נרשמו על-פי מראות חזיוניות. (ג) נוסף להוראת 'ומחקק מבין רגליו' על אופן כתיבת הגילויים, בא ה'סימן' ללמד גם על תוכנם המשיחי בצירוף המשך הפסוק: 'עד כי יבא שילה ולו יקהת עמים'. חלום אחד בלבד נזכר במפורש, אבל מבחינת עניינו ונסיבותיו הוא בעל חשיבות מרובה.

א3:

... כי על זאת [שחרורו עם חבריו מקדשי-השם] הראו לי בחלום ת"ל שולחן אחת מארבעה רגליים שלא היה לה אלא] [שלושה והנה פסחה. ואמרו לי כי אני עתיד לשום לההוא שולחן רגלו הד', והיא שולחן הש"י ר"ל רמז לד' פנות העולם ופנת פורטוגאל אחד מהם שהיא מערב, ועל ההוא פנה אמ' מרע"ה אם יהיה נדחך וכו' ¹⁶¹ וג"כ ושבת וכו' ¹⁶²].

גם ההגדה המסורה בלשון 'ואמרו לי' בוודאי נשמעה בחלום, אבל בפשר החלום מהמלים 'והיא שולחן הש"י', ועל-כל-פנים מ'ר"ל' ואילך, רואה אני פיתרון הגילויים שעלה בדעת הכותב בשעה שנתרחשו מאורעות מתאימים, דהיינו סמוך לשחרור מקדשי-השם, לפניו או אחריו, באדר ראשון רנ"ח. משמעו של הפיתרון, שחרור החבורה הוא התחלת הגאולה המשיחית, ובאשר המחבר היה ראש וראשון בחבורה וגרם לשחרורה הוטל עליו לפעול להשלמת הגאולה. אונס ההמרה בשואת פורטוגאל החסיר יסוד מיסודות העולם המשול לשולחן, ותפקידו לסלול את הדרך לביאת המשיח בהתקנת הרגל החסרה בשולחן, רוצה לומר: החזרת המוני האנוסים לכלל ישראל בהכנעת מלכות הזדון הפורטוגאלית.

גם שייכותו של מחברנו להוכרי שמיים נודעת פעם אחת בלבד, אבל נוסח ההודעה היחידה הוא כוללני ובא ללמד, ששבילי הרקיע היו נהירים לו ונהג לצפות בהם בתדירות. 1ב-2א: 'על ההוא ס[בה] אני ישן במקומות שרואה אני השמים בלילות לראות האותות שהש"י [?] עושה [?] בשמים] [?] על המלכים ועל המלכיות ועל כל שבעים אומות וג"כ על ישראל בכללות וכו'.' משפט זה נמצא בסמיכות רצופה לאזכור הראשון של ה'כתיבות' ¹⁶³.

בשם הכותב ניתן להם זה הכח מו' ימי בראשית מכח הכתב והמכתב. אגב אורחא אביא מאותו ביאור פיסקה אחרת, המהווה תעודה מיוחדת במינה על הערכת מלאכת הדפוס בהגותו של חכם יהודי ספרדי בסוף המאה החמש-עשרה. שם, 11א-11ב: 'וכלוחות שבאו כתובים באצבע אלי"ם ניתן כח לעושים דפוס האותיות ואח"כ מחברי' אותם ויוצאים ספרים הרבה מכוונים בדפוס בכח יד ה' ובכח הלוחות, עד שג' שיד אדם לא עשה דבר זה וכאלו מעצמם יצאו, וזהו והלוחות'. כתב הלוחות, שבספר המשיב נקשרה בו הכתיבה האוטומאטית, מוצג כאן כדגם לפלאי המצאת הדפוס. בספר צרור החיים מצאתי מאמר חשוב בענייני חישוב הקץ ואדון בו במפורט בפרק האחרון: 'משיחיות אפוקליפטית אקוטית'. דברים ל ד: 'אם יהיה נדחך בקצה השמים משם יקבצך ה' אלהיך ומשם יקחך'. 'קצה השמים' הוא כינוי שגור לספרד ולפורטוגאל במשמעות אסכטולוגית. ¹⁶¹

שם, פסוקים ב-ג: 'ושבת עד ה' אלהיך ושמעת בקלו ככל אשר אנכי מצוך היום אתה ובניך בכל לבבך ובכל נפשך. ושב ה' אלהיך את שבותך ורחמך ושב וקבצך מכל העמים אשר הפיצך ה' אלהיך שמה'. כאן מוסבים כתובים אלה במיוחד על תשובתם וגאולתם הצפויות של אנוסי פורטוגאל. ¹⁶²

163 הובא לעיל, לפני הערה 159.

בין שורה ארוכה של גילויים ובשורות מכאן ומכאן, ברובם על מלכי ספרד ופורטוגאל. ההודעה בלשון הווה מכוונת למקום מגוריו במצרים בזמן כתיבת החיבור, אבל ברור שגם קודם לכן ובארצות אחרות התכוון הרבה באותות השמיים לגלות בהם צפונות ועתידות. בתיאור שלפנינו לא מדובר על איצטגנינות המבוססת על חוכמת התכונה, כדוגמת החישובים והתחזיות בכתבי ר' אברהם זכות וחכמים אחרים מבני הדור, אלא נראה שהשמיים נחשבו בעיניו מגילת סתרים, אשר בעלי רוח יתירה כמוהו מסוגלים לפענח את האותות החרות בהם בצפייה גרידא. אך מסתבר שהיה בקי גם במדעי האסטרונומיה והאסטרוטולוגיה והשתמש בהן בחזיונותיו.

והנה לבסוף שורה ארוכה של גילויים, שמקורם ואופני קבלתם לא צוינו, ורק בשניים מהם נאמר בלשון סתמית שניתנו 'בשם יי'.¹⁶⁴ א1: '... אמרו לי בשם יי' הסוד הזה שעתיד להיות אז [מ]ש[ח]...'. ראשו וסופו של משפט זה אינם קריאים, אבל מדברים מרוסקים שבשורות קודמות ומהלשון השנייה המובאת כאן מיד ניתן להסיק, שהמלה 'אז' מכוונת לזמן קיום בשורתו על מינוי הנסיכה איזבלה, אשת מנואל, ליורשת-העצר במלכות ספרד. אב: 'ש[ח]אז נתתי בשם יי' [?] לו למלך פורטוגאל ההם הבשורות [על] מיתת יורש-העצר הספרדי והפלת אלמנתו] ועל סבתם שממליכים אותו ולאשתו בבית ההוא למלך ספרד, וג"כ אמרתי לו כמו שהש"י נתן לפידי אש משמים על ע"ז מס' אנג'יל מרומה'. להלן (א3) נאמר במפורש, שגם הבשורה על פגיעת ברקים במבצר Son Angelo שבתחום הוואטיקאן נמסרה למלך 'בשם יי'.¹⁶⁴ א2: 'זוה [ייסורי המלך מנואל במחלה ומיתתו] למדתי על שנתנו לי עליו בסימן בפורטוגאל...'. בהמשך הרצוף מוצג המלך כבלשצאר בשוד כלי-הקודש ובגזירותיו. אחר-כך באים שלושה ציוני גילויים, ובתוכם משולבת ההודעה השנייה בעניין ה'כתיבות'. א2:

כי על ההוא סבה אמרו לי בסימן [תהלים צד יב—יג] אשרי הגבר אשר תיסרנו יה ומת[ורתך] תלמדנו להשקיט לו מימי רע עד יכרה לרשע שחת, וזה הוצאתי על ידי הכתיבות שאני כותב על סימן ומחוקק מבין רגליו, שרמזו לי ג"כ [תהלים סח כד] למען תמחץ רגלך בדם לשון כלביך מאויבים מנהו, ר"ל ממניין [?] נה"ו[?] ¹⁶⁵, כי על ההוא סבה רמזו [לי ¹⁶⁶ הנה מ]לכך יבא[?] לה לבת[?] ירושלם ולציון מלך אלהיך, כי זה רמז לי רגלי מבשר וג"כ [עניינים] אחרים שלא ראוי לפרשם עתה.

כנראה 'זה רמז לי' אינו מכוון לגילוי נוסף, אלא משמעו כי מלשון הכתוב 'ולציון מלך אלהיך', שרמזו לו ממרום נרמז מדעתו 'רגלי מבשר' הנזכרות באותו פסוק. תוכן הפסוקים שנמסרו בגילויים מורה, כי עניינם העיקרי היה מתן טעם לייסוריו — ובכללם ייסורי חבריו

164 עיין לעיל, סמוך להערה 62.

165 בגימטריה ס"א, והכוונה לשנת רס"א.

166 צירוף שני פסוקים בשינויים: זכריה ט ט; ישעיה נב ז.

בקידוש־השם — בבית־הסוהר בליסבון. תכלית סבל העינויים היתה הענשת המענים וכליונם בקרוב והחשת הגאולה המשיחית. 4: 'ואותי נאמ' ליל אחד ועל פיהם יהיה כל ריב וכל נגע'. 167. 4ב–5א: 'וזה משרמזו לנו בפסוק [איוב לח יג] לאחר' בכנפות הארץ וינערו רשעים ממנה, מצאתי שנתנו לי פסוק זה כסימן ומצאתי בו סודות גדולות...'. ההמשך הוא הסבת המלה 'לאחור' בגימטריה על שנת רנ"ב¹⁶⁸ וקישור תהליכים אסכטולוגיים בגירוש ספרד, בכיבוש קושטא ובגזירות פורטוגאל. 5א: 'וכמו שרמזו לי בפרש' ויקרא צער גדול עליו...'. כנראה 'עליו' מכון לאיחור שחל בהתרחשותם של אירועים אפוקאליפטיים צפויים, ובייחוד חורבנם של מרכזי הכנסייה הנוצרית בציון, בסיני וברומא. מסביב לשני הגילויים האחרונים מצויים לשונות 'ראיתי', 'רמזו לנו', 'מצאנו', 'בא לרמזו לנו', המצינים פיתוחם והרחבתם של החזיונות במחשבת החוזה על־פי עיונו בכתובים והתבוננותו במאורעות. 5ב: 'ואותי אמרו לי ליל כי בסימן ס"ר יסיר הש"י הע"ז שהוא שעטנז... כי אותי [נ]אמ' שאמנה המניינים [מניסן לניסן]. ענייני הגילויים האלה הם בשורות על נקמות באדום לשנת ר"ס לשעבר ולשנת רס"ג לעתיד לבוא. ייתכן שאחרי המלה 'ליל' נחסר בטעות תאריך הגילוי, ולפי 'סימן ס"ר' אחרי 'ליל' מסתבר שהבשורה ניתנה בסוף שנת רנ"ח או בשנת רנ"ט. 6א: 'כי כאן ג"כ רמז לנו שלמה המלך ע"ה בסימן שנתנו לי [שיר השירים ב יב] עת הזמיר הגיע... ואם לא [תהיה תשובה] הראו לי לקיחת הבנים...'. במשפט קודם נאמר 'הראו לי' בנוגע ל'כתיבות'¹⁶⁹.

סבורני שמסירת הגילויים 'בשם יי' אינה מצומצמת בשני הדיבורים שהמקור האלוהי צוין בהם, ולפחות בחלקן גם אמירות ומראות אחרות נתגלו לחוזה כדבר אלוהים. בנוסחי הגילויים אין ראיות לזיהויים פרטיים של הדוברים באוזני החוזה והמתראים לעיניו, אבל באופן כללי אפשר לומר שקרוב לוודאי היו מלאכים או נשמות צדיקים. לגבי שני החזיונות הליליים אני רואה מקום לקבוע אם נתגלו בחלום או בהקיץ. קבלת הגילויים ברמיזות והסמכתם לביאורי מקראות ולדרכי הבנה אחרים מדעת המחבר, כפי שביררתי, יוצרים רושם סביר, שגם בדיעות ובהגיונות ובחישובי גימטריאות אשר לא נקשרו בגילויים ממרום פעלו מניעים חזיוניים.

לפי דמותו הרוחנית וצביונו המשיחי והמיסטי של החוזה האנונימי, המצטיירים לפנינו מתוך 'דפי גניזה', רואה אני יסוד להעלות הנחה כללית: בעל החיבור האבוד לא היה יחיד ומיוחד בדורו, אלא הוא אחד מרבים¹⁷⁰, שזכו בדומה לו לגילויי נסתרות אסכטולוגיים בחוויות אוקולטיות, שמיעתיות וראייתיות, במצוקות העתים בספרד ובפורטוגאל במאה ה־ט"ו ובחוגי הגולים במקומות מושבם ובנדודיהם בעשורים הראשונים של המאה ה־ט"ז.

חלקן השני של המאמר, כולל גוף 'דפי גניזה', יתפרסם באחת החוברות הבאות.

167 עיין לעיל, סמוך להערה 6.

168 עיין לעיל, אחרי הערה 40.

169 בעניין ה'כתיבות' עיין לעיל, אחרי הערה 159; בעניין 'לקיחת הבנים' עיין לעיל, סמוך להערה 48.

170 נוסף למחבריהם של ספרי קבלה חזיוניים שצינתי אותם לעיל, סמוך להערות 155–157.